

vlaams.
vredesinstituut

Honderd jaar Eerste Wereldoorlog in het teken van vrede

Rapport
november 2011

COLOFON

Auteur:

Maarten Van Alstein

Eindredactie:

Tomas Baum

Wies De Graeve

Lay-out:

Wendy Guns, Gramma nv

Coverfoto:

Arne Jennard

Drukwerk:

Drukkerij Artoos

Brussel, 8 november 2011

ISBN 9789078864462

Disclaimer

Hoewel door het Vlaams Vredesinstituut uiterste zorgvuldigheid werd betracht bij de redactie van dit rapport, kan het niet aansprakelijk worden geacht of gesteld voor mogelijke onzorgvuldigheden of onvolledigheden. Tevens wordt geen enkele vorm van aansprakelijkheid aanvaard voor enig gebruik dat een lezer van dit rapport maakt.

SYNTHESE

In 2014-2018 zal het honderd jaar geleden zijn dat de Eerste Wereldoorlog plaatsgreep. De Vlaamse overheid heeft als een van de doelstellingen voor haar project voor de honderdjarige herdenking van WOI vooropgesteld dat de herdenkingen een vredesboodschap moeten uitdragen. In dit rapport wordt onderzocht hoe deze doelstelling gerealiseerd kan worden. Dit gebeurt ten eerste door te onderzoeken onder welke voorwaarden een vredesgezinde oorlogsherdenking normatief en historisch verantwoord kan zijn. Ten tweede wordt op basis van een bevraging van stakeholders en praktijkdeskundigen nagegaan hoe hedendaagse herdenkingen in de praktijk met een vredesgedachte verbonden kunnen worden.

Historisch perspectief

Een historische blik op de herdenking van de Eerste Wereldoorlog leert dat er een lange en veelzijdige traditie bestaat van vredesgezinde oorlogsherdenkingen. Die werd en wordt zowel door lokale actoren en vredesbewegingen als door overheden op diverse niveaus uitgedragen. Tegelijkertijd blijkt uit de inleidende historische beschouwingen ook dat er een complexe diversiteit aan herdenkingstradities bestaat, die elk op hun eigen manier een beroep doen op de geschiedenis. Dit maakt dat vredesgezinde herdenkingen niet zo vanzelfsprekend zijn als ze op het eerste zicht kunnen lijken. De vraag stelt zich bijvoorbeeld hoe vredesgezinde oorlogsherdenkingen zich moeten verhouden tot herdenkingspraktijken die andere boodschappen overdragen dan de vredesgedachte. Bovendien dringt zich ook de vraag op wat de verhouding is tussen herinnering en geschiedenis.

Herdenking, geschiedenis en vrede kritisch ontleed

In dit rapport gaan we op zoek naar de kritische randvoorwaarden waaronder vredesgezinde oorlogsherdenkingen normatief en historisch verantwoord kunnen zijn.

>> Ten eerste wordt nagegaan hoe oorlogsherdenkingen die een vredesgedachte willen uitdragen zich kunnen verhouden tot herdenkingstradities die een andere betekenis aan het verleden geven. We argumenteren dat vredesgezinde oorlogsherdenkingen niet alleen een vredesboodschap moeten uitdragen, maar ook moeten streven naar een vredevolle herdenkingscultuur. Dit houdt in dat de diversiteit in oorlogsherdenking erkend wordt en dat andere herdenkingsvormen op een open en dialogische manier benaderd worden.

>> Ten tweede wordt het spanningsveld tussen geschiedenis en herinnering – of tussen wetenschappelijke geschiedschrijving en publieke herinnering – onderzocht. Een aantal kritieken van historici op hedendaagse herinneringspraktijken wordt besproken. Om deze kritieken te adresseren wordt onder meer het onderscheid gemaakt tussen twee herinneringslogica's. De eerste logica vertrekt vanuit een hedendaagse doelstelling, en doet een beroep op het verleden als middel om die doelstelling te realiseren. De tweede logica daarentegen vertrekt van het verleden zelf, om er vervolgens van uit te gaan dat de diverse verhalen die over de oorlog verteld worden een besef van de gruwel van oorlog en van de waarde van vrede doen ontstaan. We argumenteren dat de tweede logica betere waarborgen biedt om het risico van een eenzijdige, anachronistische en mogelijk manipulatieve benadering van de geschiedenis te vermijden.

De praktijk van vredesgezinde oorlogsherdenking

In het kader van dit onderzoek deden we door middel van een bevraging een beroep op de expertise van stakeholders en praktijkdeskundigen over oorlogsherdenking, erfgoed, herinneringstoerisme, herinneringseducatie, etcetera.

>> Uit de bevraging komen twee methodes naar voren om de oorlogsherdenking in het teken van de vredesgedachte te plaatsen. Een expliciete benadering kiest ervoor de vredesboodschap uitdrukkelijk te formuleren, bijvoorbeeld op infoborden en in brochures. Een impliciete benadering, die uit de bevraging het sterkst naar voren komt, laat de vredesgedachte van onderuit ontstaan door verhalen te vertellen over gewone soldaten, burgers en kinderen, die de verwoestende impact van de oorlog in hun dagelijkse leven ervaren hebben. In het rapport wordt geadviseerd voor de tweede benadering, met dien verstande dat het grotere historische kader en de structurele mechanismen en dynamieken die de oorlog mogelijk maakten, niet veronachtzaamd worden.

>> Het internationale luik van het herdenkingsproject is het domein bij uitstek waar naar een evenwicht gezocht zal moeten worden tussen het uitdragen van de vredesboodschap en de erkenning van de diversiteit aan herdenkingstradities. Dit is een oefening in diplomatie, die op zich symbool kan staan voor een vredesgezinde benadering van herdenking.

>> Het onroerend erfgoed van de oorlog (begraafplaatsen, memorialen en landschappen) zal een belangrijke rol spelen in het herdenkingsproject. Dit erfgoed is ontstaan in een specifieke historische context. Een vredesgezinde oorlogsherdenking moet de historische betekenis van het erfgoed respecteren. Op infoborden, in brochures en tijdens gidsbeurten kunnen bezoekers wel aangezet worden tot een kritische reflectie over oorlog en vrede.

>> Tijdens de herdenkingsperiode 2014-2018 zullen zowel op lokaal als op internationaal niveau herdenkingsevenementen opgezet worden. Het culturele oorlogserfgoed zal hierin een belangrijke rol spelen. In de bevraging wordt onder meer het belang van concrete verhalen van soldaten en burgers, alsook van kunst en cultuur beklemtoond. Wat de formele herdenkingsplechtigheden betreft komen uit de bevraging twee opties naar voren. Een groep respondenten pleit voor de hervorming van deze plechtigheden, opdat ze een breder publiek kunnen bereiken. Een andere groep pleit voor het in stand houden van deze klassieke herdenkingsvormen uit respect voor de groepen die traditioneel een rol spelen in deze plechtigheden. Dit sluit een zekere mate van hernieuwing niet uit, op voorwaarde dat steeds naar een evenwicht tussen oud en nieuw wordt gezocht.

>> Het herinneringstoerisme biedt mogelijkheden voor het overdragen van de vredesgedachte, maar houdt als economische activiteit ook risico's in, bijvoorbeeld wanneer een commerciële logica zou bepalen welke verhalen over het verleden verteld worden. Sommige respondenten laten zich erg kritisch uit over het herinneringstoerisme, terwijl anderen naar een evenwicht proberen te zoeken tussen de eigenheden van het toerisme en van herdenking. Eenstemmig klinkt wel dat het toerisme steeds aandacht moet opbrengen voor het ethische kader van herdenking. Deze bezorgdheid wordt weerspiegeld in het concept 'toerisme+' dat door de overheid naar voren wordt geschoven met het oog op de verwachte toename in het toerisme naar aanleiding van de honderdjarige herdenking.

>> Het onderwijs vormt een belangrijk luik van het herdenkingsproject. Het is de bedoeling om tijdens de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog allereerste herinnerings- en vredeseducatieve projecten op te zetten voor alle onderwijsniveaus en -vormen. In de bevraging beklemtonen

respondenten het belang van actieve projectvormen zoals uitwisselingsprogramma's, plaatsbezoeken en creatieve opdrachten waarin nieuwe media gebruikt worden, alsook van het vertellen van verhalen die aansluiten bij de leefwereld van jongeren. Het zoeken van een evenwicht tussen kennis en beleving is een belangrijk aandachtspunt in het opzetten van educatieve projecten.

De overheid kan in drie stappen vormgeven aan haar vredesgezinde herdenkingsengagement. Ten eerste kan een herdenkingsfilosofie uitgewerkt worden waarin de overheid aangeeft hoe ze de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in het teken van vrede wil plaatsen. Deze filosofie kan d.m.v. een visietekst, brochures, speeches, etc. gecommuniceerd worden. Ten tweede gaat het erom deze filosofie waar mogelijk en voor zover dat binnen de werkingsradius van de overheid valt, te implementeren. Ten slotte is het zaak deze vredesgezinde herdenkingsfilosofie uit te dragen 'aan de onderhandelingstafel van de herinnering en de herdenking'.

Inhoudstafel

1	INLEIDING: HET HERDENKEN VAN OORLOG EN VREDE	7
2	DE HERDENKING VAN DE EERSTE WERELDOORLOG IN HISTORISCH PERSPECTIEF	9
2.1	Natie, rouw, emancipatie	9
2.2	Pacifistische oorlogsherdenkingen	12
2.3	De lokale herinneringscultuur van de Westhoek	15
2.4	De hedendaagse herinneringshausse en 100 jaar Grote Oorlog	18
2.5	Conclusie	21
3	HERDENKING, GESCHIEDENIS EN VREDE KRITISCH ONTLEED	23
3.1	De vele gezichten van oorlogsherdenking	23
3.2	Vrede als open dialoog	26
3.3	Geschiedenis en herinnering	29
3.4	Oorlogsherdenking als aanzet tot kritische reflectie en motivatie voor vrede	32
3.5	Van bespiegeling naar praktijk	34
4	PRAKTIJKDESKUNDIGEN EN STAKEHOLDERS AAN HET WOORD	37
4.1	Opzet van de bevraging	37
4.2	De relevantie van de herdenking van de Eerste Wereldoorlog	38
4.3	Het internationale luik	44
4.4	Erfgoed, herdenkingsevenementen en plechtigheden	48
4.5	Herinneringstoerisme	56
4.6	Onderwijs en jeugd	61
4.7	Media	64
4.8	Conclusie	67
5	BESLUITEN: OORLOGSHERDENKING IN HET TEKEN VAN VREDE	69
5.1	Traditie en draagvlak	69
5.2	Kritische randvoorwaarden	70
5.3	Vredesgezinde oorlogsherdenking in de praktijk	72
5.3.1	De methodologie van herdenking	72
5.3.2	De verschillende luiken van het herdenkingsproject	73
5.4	Het herdenkingsengagement van de overheid	82
6	EINDNOTEN	85

1 Inleiding: het herdenken van oorlog en vrede

In 2014-2018 zal het honderd jaar geleden zijn dat de Eerste Wereldoorlog de wereld in een stalen greep hield. Honderd jaar Eerste Wereldoorlog betekent ook bijna honderd jaar herdenking van die oorlog. Vrijwel onmiddellijk na het einde van de vijandelijkheden begon de herdenkingsarbeid die een plaats moest geven aan de oorlog, die niet alleen de politieke, culturele en economische loop van de wereldgeschiedenis diepgaand beïnvloedde, maar ook een indringende psychologische impact had op miljoenen oud-strijders en nabestaanden van gesneuvelden. Uit deze arbeid kwamen onder meer de vele lokale oorlogsmonumenten, de begraafplaatsen in de Westhoek, de Last Post onder de Menenpoort in Ieper en de 11 novemberplechtigheden voort die nog steeds het Vlaamse herdenkingslandschap vormgeven. De manier waarop de oorlog vandaag herinnerd wordt lijkt in veel opzichten nog sterk op de herinneringspraktijken die in de eerste jaren na de oorlog tot stand kwamen. Toch is er ook veel veranderd. Door het geleidelijk verdwijnen van de laatste getuigen van de Eerste Wereldoorlog moet de herinnering aan de oorlog doorgegeven worden door mensen die steeds verder in de tijd verwijderd zijn van de gebeurtenissen die ze herdenken. In de loop van de decennia zijn ook de motieven en de praktijken om de oorlog te herdenken gewijzigd. En hoewel formele plechtigheden en het bezoeken van begraafplaatsen en memorialen in de herdenkingen nog altijd een belangrijke rol spelen, gebeurt de overdracht van de herinnering vandaag in steeds toenemende mate door andere kanalen zoals toerisme, onderwijs, wetenschap, cultuur en de media.

Het herdenkingsproject dat de Vlaamse overheid sinds enkele jaren in de steigers heeft staan voor de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog weerspiegelt deze evoluties. Niet alleen omvat het project verschillende luiken zoals internationale samenwerking, erfgoed, evenementen, toerisme, onderwijs en media, het is ook de bedoeling van de overheid om de herdenking relevant te maken voor de hedendaagse samenleving. Zo heeft de overheid gesteld dat het project er niet alleen toe moet leiden dat de naam Vlaanderen internationale zichtbaarheid krijgt en dat er gestreefd wordt naar een aanzienlijke toename van het vrede-toerisme in (West-)Vlaanderen, het is ook de bedoeling om de herdenking te verbinden met het vredethema. Dit streven wordt verder vorm gegeven in de ambitie om door de herdenking “huidige en toekomstige generaties in Vlaanderen [te] sensibiliseren rond thema’s als verdraagzaamheid, interculturele dialoog en internationale verstandhouding, met het oog op een open en tolerante samenleving en een actieve internationale oriëntatie”.¹

Dit onderzoeksrapport gaat dieper in op de doelstelling van de Vlaamse overheid om de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog in het teken van vrede te plaatsen. In het bijzonder wil dit rapport onderzoeken hoe deze doelstelling gerealiseerd kan worden. Het vertrekt daarbij van twee benaderingen. De eerste benadering wil nagaan hoe het herdenkingsproject, in de concrete praktijk, een vredesgedachte kan uitdragen. Er dringen zich in dit verband immers een aantal vragen op, zoals welke methodes, vormen en technieken het best aangewend kunnen worden om deze doelstelling te realiseren, en of er een andere aanpak vereist is in de verschillende luiken van het project. Om deze vragen te beantwoorden hebben we een beroep gedaan op de expertise die in Vlaanderen en België aanwezig is, bijvoorbeeld over het erfgoed van de Eerste Wereldoorlog, het herinneringstoerisme, en herinneringseducatie en vredesopvoeding in het onderwijs. Een diverse groep van stakeholders en praktijkmensen, die zich in alle relevante domeinen (erfgoed, toerisme, onderwijs,...) bezighouden met herdenkings- en herinneringsinitiatieven over de Eerste

Wereldoorlog, werd bevestigd over hun visies over het herdenkingsproject. Ten tweede gaat dit onderzoek ook uit van een kritische benadering, waarmee bedoeld wordt dat het rapport op zoek gaat naar de kritische randvoorwaarden waaronder overheden op een historisch en normatief verantwoorde manier vorm kunnen geven aan hun herdenkingspolitiek. Grootschalige herdenkingsengagementen, waarbij overheden er naar streven om de oorlogsherinnering op een actueel relevante manier in te zetten, zijn immers niet vanzelfsprekend. Niet alleen is oorlogsherdenking omwille van de diversiteit aan verschillende tradities en praktijken een complex fenomeen, historici hebben in het recente verleden hun scepsis laten blijken ten aanzien van de manier waarop de huidige ‘hausse in de herinnerings- en erfgoedcultuur’ vorm krijgt in onze samenleving.² In een studie naar vredesgerichte herdenkingen is een kritische reflectie over de normatieve en historische complexiteit van oorlogsherdenking onontbeerlijk.

Het rapport is opgebouwd uit vier hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt de herdenking van de Eerste Wereldoorlog bestudeerd vanuit historisch perspectief. Dit geeft niet alleen het bredere kader van de problematiek aan, het stelt ons ook in staat om de complexiteit van oorlogsherdenking te duiden en hedendaagse trends beter te begrijpen. In het tweede hoofdstuk wordt oorlogsherdenking onder een conceptuele loep gelegd om de kritische randvoorwaarden te duiden waaronder vredesgezinde oorlogsherdenkingen normatief en historisch verantwoord zijn. In het derde hoofdstuk laten we stakeholders en praktijkmensen aan het woord. Op basis van de resultaten van de bevestiging gaan we na wat hun visies, standpunten en ideeën zijn over de concrete praktijk van vredesgezinde oorlogsherdenkingen. In het besluitende hoofdstuk brengen we de verschillende lijnen samen die in de voorgaande hoofdstukken zijn uitgezet.¹

---

¹ Verschillende mensen verleenden hun medewerking aan dit onderzoeksproject. Onze dank gaat uit naar Franky Bostyn, Wouter Brauns, Jan Breyne, Griet Brosens, Geert Castryck, Dries Chaerle, Piet Chielens, Philippe De Coene, Pol De Grave, Lieven Dehandschutter, Frederik Demeyere, Gita Deneckere, Tinne Jacobs, Sabine Poleyn, Pierre Ruyffelaere, Wouter Sinaeve, Luk Van Elsacker, Luckas Van Der Taelen, Eva Van Hooye, Tine Miet Van Maele, Luc Vandael, Stefaan Vandenbussche, Marleen Vanderpoorten, Hilde Verboven, Gregory Vercauteren, Tijn Vereenoghe, Marjan Verplancke, Peter Verplancke, Johan Verstreken, Veerle Viaene, en alle deelnemers aan de bevestiging.

2 De herdenking van de Eerste Wereldoorlog in historisch perspectief

2.1

Natie, rouw, emancipatie

De wonden die door oorlogen geslagen worden helen langzaam en laten diepe littekens na. Dat geldt niet alleen voor de verhoudingen tussen de staten of groepen die tijdens het conflict elkaars vijanden waren, maar ook voor het sociale weefsel van samenlevingen die door de oorlog getroffen zijn, voor de oud-strijders die traumatische oorlogservaringen een plaats moeten geven, en voor de vele families die het verlies van gesneuvelde verwanten of de verminking van dierbaren moeten verwerken. De Eerste Wereldoorlog stelde dit probleem op een bijzonder acute wijze. De verliezen die deze oorlog veroorzaakte waren gigantisch en ongezien. Bovendien waren het geen beroepslegers geweest die elkaar vier jaar lang op leven en dood in de loopgraven hadden bekampt, maar grote volkslegers, samengesteld uit burgers, die in naam van de machtige natiestaten en koloniale imperia naar het front waren getrokken of gestuurd. Velen kwamen niet terug. Degenen die terugkwamen, alsook de vele burgers die onder de oorlog geleden hadden, waren getekend door de traumatische ervaringen die oorlogsgeweld altijd met zich meebrengt. Na de oorlog moest aan het gigantische verlies aan mensenlevens dan ook een betekenis gegeven worden, niet alleen door de staat en de samenleving – waar de oorlog soms ook interne breuklijnen had doen ontstaan –, maar ook door de oud-strijders en de families van de oorlogsdoden en -gewonden. Herdenkingen en allerhande vormen van ‘herinneringsarbeid’ speelden hierbij een cruciale rol. Hoe de oorlog en de vele slachtoffers ervan herdacht moesten worden, was een vraag die in de jaren na de oorlog een centrale plaats innam in de verschillende samenlevingen die bij het conflict betrokken waren geweest. De heel diverse antwoorden die op deze vraag geboden werden, leidden tot een grote diversiteit aan herdenkingsvormen. Deze diversiteit heeft gemaakt dat de herdenkingen en de herinneringssites van de Eerste Wereldoorlog – tot op heden – gekenmerkt worden door een grote historische en sociologische complexiteit.³

Het historische, sociologische en politicologische onderzoek naar de herdenking van de Eerste Wereldoorlog heeft deze complexiteit op verschillende manieren benaderd. T.G. Ashplant, Graham Dawson en Michael Roper onderscheiden bijvoorbeeld twee belangrijke historiografische scholen, die elk focussen op een specifiek aspect van de herdenking van de oorlog.⁴ Een eerste school interpreteert oorlogsherdenkingen als een politieke praktijk die nauw verweven is met de rituelen van nationale identificatie en de constructie van collectieve nationale identiteiten. De oorlog plaatste de natiestaat immers voor een gigantische uitdaging. Tijdens de 19e eeuw had de natiestaat zijn aantrekkingskracht en macht opgebouwd op basis van de belofte van het heil dat de staat zijn onderdanen zou brengen. Tijdens de oorlog waren honderdduizenden soldaten en burgers in naam van het vaderland de dood ingegaan. Na het einde van de vijandelijkheden was het voor de natiestaten dan ook van essentieel belang deze massale dood een betekenis te geven. Dit gebeurde door het sterven van de frontsoldaten te verbeelden als een offer voor de natie, een patriottisch martelaarschap, dat de soldaten op zich hadden genomen om het vaderland te redden van de existentiële bedreiging door de vijand. Een van de bekendste voorbeelden die in de literatuur van dit soort betekenisgeving wordt gegeven is Benedict Anderson's interpretatie

van het Graf van de Onbekende Soldaat. Voor Anderson is dit graf de verzinnebeelding bij uitstek van het gevoel van nationale samenhang; het roept niet alleen het offer op dat van burgers verlangd kan worden als de kost van dat gemeenschapsgevoel, maar toont ook hoe de natiestaat zijn burgers ervan wil overtuigen voor de nationale zaak te sterven, onder meer door zijn dankbaarheid voor het offer in steen te verduurzamen.⁵ Na de oorlog werden in veel landen dergelijke graven opgericht. Het achterliggende idee was dat het lijk van de onbekende soldaat in principe dat van iedere vermist gebleven gesneuvelde kon zijn. Als de onbekende soldaat 'iedereen' kon zijn, kon hij ook tegenstellingen in politieke opvatting, sociale klasse, taal- of etnische groep overstijgen, en aldus een ideaal symbool vormen van de eenheid van de natie. Bij de selectie van het onherkenbaar (en dus ongeïdentificeerd) gebleven lijk dat in het graf zou worden neergelegd, werd er wel altijd nauwlettend op toegekeken dat de soldaat in kwestie in ieder geval de juiste nationaliteit had.⁶ Andere voorbeelden van nationaal en patriottisch gekleurde oorlogsherdenking zijn legio. Zo werd in Verdun het *monument à la victoire* opgericht, een massief monument in het centrum van de vestingstad, dat de herinnering aan de slag als een glorieuze en heldhaftige overwinning van de Franse natie op Duitsland symboliseert. Op het monument is nog steeds de beroemd geworden slagzin van maarschalk Pétain '*on les aura*' te lezen.⁷ Op de Menenpoort in Ieper, aanvankelijk geconcipieerd als triomfboog maar uiteindelijk opgericht als memoriaal voor de Britse oorlogsdoden, werden de inscripties '*pro patria*' en '*pro rege*' aangebracht. Zo werden op dit monument, dat in eerste instantie gewijd is aan de herinnering van de Britse oorlogsdoden, elementen van een patriottisch-imperialistische vormentaal aangebracht.⁸ In België kreeg het patriottische herdenkingsvertoog onder meer vorm in de *Vuurkruis*-medailles, die werden uitgereikt aan alle soldaten die aan het front onder vuur gelegen hadden. Op de medaille neemt de slagzin '*salus patriae, suprema lex*' ('het heil van het vaderland, de hoogste wet') een prominente plaats in – een slagzin die overigens ook op sommige lokale oorlogsmonumenten terug te vinden is. Hoewel de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in de loop van de 20e eeuw ingrijpende evoluties heeft doorgemaakt, blijven elementen van deze nationale, patriottische en imperialistische herdenkingsvertoegen tot op heden aanwezig in het herdenkingslandschap, vaak in de versteende vorm van oorlogsmonumenten en memorialen.

Een tweede historiografische benadering die door Ashplant, Dawson en Roper onderscheiden wordt, interpreteert de herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog in eerste instantie als individuele en collectieve vormen van rouw en dodenherinnering. Een belangrijke auteur in deze school is Jay Winter, die in zijn onderzoek naar oorlogsherdenking wil nagaan hoe groepen van oud-strijders, families en nabestaanden, vaak op kleine schaal, betekenis trachtten te geven aan het massale sterven en lijden dat de oorlog had teweeggebracht. Volgens Winter is er in de literatuur over herdenking al veel aandacht besteed aan de interpretatie en manipulatie van de oorlogsherinnering door politieke en culturele elites. Hij wijst er echter op dat veel herinneringsarbeid in samenlevingen – vooral na dramatische gebeurtenissen – spontaan plaatsgrijpt, van onderuit, en niet alleen gestuurd van bovenaf. Deze spontane herinneringsarbeid ontstaat door uitwisselingen tussen leden van sociale netwerken, die soms al voor de oorlog bestonden, maar die vaak ook gecreëerd werden als gevolg ervan. De rituelen en voorwerpen die uit deze vormen van herinnering en herdenking voortkomen moeten volgens Winter dus niet als reflecties van het politieke gezag of van een algemene consensus beschouwd worden (hoewel ze dat soms ook kunnen zijn), maar als een geheel van diepgaande uitdrukkingen van de kracht van een samenleving. Daarom richt hij zijn aandacht op de herinneringsarbeid van families en groepen van oud-strijders, die hij ziet als '*small-scale agents of remembrance*': kleinschalige, lokale 'herinneringsgemeenschappen' van gewone mensen die bij elkaar kwamen om te reflecteren over wat er met hen, met hun naasten en met hun leefwereld gebeurde toen de oorlog brutaal in hun leven ingreep.⁹

Hoewel beide historiografische scholen – omwille van hun specifieke focus – bepaalde aspecten van oorlogsherdenking onvoldoende belichten, sluiten ze elkaar niet uit. Ashplant, Dawson en Roper proberen de inzichten uit beide paradigma's te integreren, door te wijzen op de verwevenheid en politieke geladenheid van *alle* vormen van herinnerings- en herdenkingsarbeid, zowel de patriottische herdenkingspraktijken van de nationale elites als de rouw en verwerking door families en oud-strijders. De herinnering aan de oorlog, zo stellen ze, werd opgebouwd door de complexe interacties tussen individuen, de samenleving en de staat. Sommige herinneringsnarratieven verwierven in dit proces een hegemonische status, terwijl andere 'oppositieel' of 'marginaal' bleven.¹⁰ De talrijke oorlogsmonumenten die na de oorlog in vele dorpen en gemeentes werden opgericht, bieden een voorbeeld van hoe deze mechanismen werkten. Via deze monumenten, waarop de individuele namen van de gesneuvelden vermeld werden, kreeg het leed van de families publieke erkenning. Ze creëerden een medium waarmee de getroffen hun gevoelens van verdriet konden delen met andere getroffen families en met de lokale gemeenschap. Door de oprichting van de memorialen kon die gemeenschap op haar beurt haar dankbaarheid betonen, aan de gesneuvelden en aan hun families. Tegelijkertijd werd het persoonlijke verlies en leed van de nabestaanden ook verbonden met de natie.¹¹ Dat blijkt uit de vormentaal die veel van de lokale monumenten hanteren. Traditionele en vertrouwde romantische en religieuze elementen, zoals de vrouwenfiguren die een gevallen soldaat verzorgen, werden gecombineerd met een patriottische symboliek. Aldus konden de lokale oorlogsmonumenten niet alleen troost bieden aan de rouwendenden, maar vormden ze ook een manier om hun gevoelens van verdriet en verlies om te zetten in gevoelens van trots omwille van hun bijdrage aan de lokale en nationale lotsverbondenheid.

Jenny Edkins heeft in haar boek *Trauma and the Memory of Politics* de politieke dimensies van de herinnering aan oorlog en politiek geweld nog verder uitgediept. Edkins beargumenteert dat traumatisch oorlogsgeweld en de herinnering eraan binnen samenlevingen kunnen leiden tot het ontstaan van emancipatie- of weerstandsbewegingen (of het bestaan ervan in alle scherpste openbaren), alsook specifieke mogelijkheden creëren voor sociale groepen om verzet aan te tekenen tegen de gecentraliseerde politieke macht. Ze beschrijft meer bepaald hoe de herinnering aan traumatisch geweld de aanleiding kan vormen om sociale verandering en emancipatie te bepleiten en de politieke systemen – die verantwoordelijk waren voor de oorlog en het geweld – uit te dagen. Zo kan herdenking uitgroeien tot een transformatieve maatschappelijke beweging. Omdat officiële herdenkingsites zoals monumenten en memorialen nauw verweven zijn met de waarden die de soevereine staat wil uitdragen, zijn het vaak ook net die plaatsen waar mensen die zich willen verzetten tegen dominante herinneringsvertogen of tegen het centrale gezag, zich zullen organiseren. Deze emancipatie of dit verzet kan verschillende vormen aannemen. Verzetsbewegingen kunnen heel uitgesproken zijn, zoals het studentenprotest op het plein van de Hemelse Vrede in Peking – een belangrijke plaats in het Chinese herdenkingslandschap. Andere vormen van emancipatie zijn meer ingetogen of impliciet. Edkins beschrijft bijvoorbeeld hoe de stille ingetogenheid van het Vietnam memoriaal, ontworpen door Maya Ying Lin en strategisch gelokaliseerd op de *Mall* in Washington (de memoriale site bij uitstek in de Verenigde Staten), zich emancipeert van de patriottische heroïek die vele andere nationale oorlogsmonumenten uitdragen. Een ander oorlogsmonument dat ze uitgebreid bespreekt is de *Cenotaph* in Londen, ontworpen door Edwin Lutyens in 1919. Ook dat monument draagt geen uitgesproken nationale symboliek uit, maar plaatst het trauma van de oorlog en de verwerking ervan door veteranen en nabestaanden centraal. Hoewel de Britse overheden voor de *Cenotaph* slechts een ondergeschikte rol weggelegd zagen in de herdenkingsceremonies die het einde van de oorlog en de Britse overwinning moesten markeren, zou het monument uiteindelijk een bijzonder belangrijke rol spelen in de Britse

herinneringscultuur. Dat had alles te maken met het ongeziene succes van het monument bij oud-strijders en rouwende nabestaanden. Die konden zich beter in de soberheid van de *Cenotaph* herkennen dan in de als vreugdevol bedoelde en op militaire leest geschoeide feestelijkheden die de regering gepland had. Edkins noemt beide monumenten – de *Cenotaph* en de *Vietnam Wall* – uitzonderlijk omdat ze lijken te beantwoorden aan een ander verlangen dan de behoefte om in de nasleep van een (traumatische) oorlog de nationale glorie te vieren en uit te dragen. Beide memorialen laten zich niet gemakkelijk inschakelen in de patriottische mythe van glorie of martelaarschap voor koning en vaderland. De *Vietnam Wall* bijvoorbeeld geeft aan bezoekers geen eenvoudige, hapklare antwoorden. Niettemin zet de site volgens Edkins eerder aan tot de aanvaarding van de realiteit van de dood dan van de mythe van het offer.¹²

De inzichten van Edkins zijn interessant voor de Belgische herdenkingscontext. De Vlaamse ontvoogdingsstrijd, die tijdens de Eerste Wereldoorlog met de frontbeweging een sterke impuls kreeg¹³, bouwde na de oorlog haar eigen herdenkingstraditie uit in de Westhoek. De IJzertoren, waar jaarlijks een bedevaart zou worden georganiseerd, werd gebouwd in Diksmuide, in de IJzervlakte die tijdens de oorlog door het Belgisch leger werd verdedigd. In haar herdenkingscultus daagde de Vlaamse beweging de herdenkingsnarratieven van de Belgische natiestaat uit. Zo werden eigen Vlaamse grafzerken ontworpen die afweken van de officiële Belgische grafstenen (waarvan het opschrift '*Mort pour la Belgique*' als beledigend werd beschouwd), ontstond uit de frontbeweging een eigen Vlaamse oud-strijdersvereniging (VOS), en werd de oorlogservaring van de Vlaamse frontsoldaten herinnerd in termen van een offer voor de Vlaamse zaak: "Hier ons bloed, wanneer ons recht". Zo speelde de Vlaamsgezinde herdenkingstraditie, die emancipatorische en Vlaams-nationale elementen met elkaar verweefde, zowel een belangrijke rol in de Vlaamse ontvoogdingsstrijd als in de vorming van een Vlaams natiebesef.¹⁴

Het emancipatorische en transformatieve potentieel van oorlogsherinnering waar Jenny Edkins over schrijft, kan ook teruggevonden worden in *pacifistische* vormen van herdenking. Deze zijn tot nog toe enigszins onderbelicht gebleven in de historische en sociologische literatuur over oorlogsherdenking. Nochtans zijn deze herdenkingsvormen altijd aanwezig geweest in de herdenking van de Eerste Wereldoorlog, hoezeer ze soms ook onder druk zijn komen te staan van de patriottisch en militaristisch gekleurde herdenkingsvertogen.

2.2 Pacifistische oorlogsherdenkingen

Tijdens het interbellum ontstonden allerhande herdenkingspraktijken, zowel op initiatief van oud-strijders als van burgerorganisaties, die de herdenking van de oorlog in het licht van de boodschap 'Nooit Meer Oorlog' plaatsten. De ervaring van de oorlogsgruwel werd omgevormd in een pleidooi om oorlogen in de toekomst voor altijd te vermijden en te bannen. Als de oorlog van 1914-1918 het einde van alle oorlogen kon betekenen, zou toch nog een zin gegeven kunnen worden aan de grote slachting van de oorlog en zou het offer van de frontsoldaten niet vergeefs zijn geweest. Niet alleen emancipeerden deze initiatieven zich van patriottische en militaristische herdenkingsvormen, ze vormden vaak ook een vurig pleidooi voor een ingrijpende transformatie van het internationale statensysteem. Pacifisten argumenteerden dat dit systeem

noodzakelijkerwijze tot oorlogen moest leiden, omdat het gebaseerd was op de militair-imperialistische rivaliteit tussen soevereine staten en op een intensieve bewapeningswedloop. Deze oorlogen kwamen alleen maar de machtige elites en de rijke grootindustriëlen ten goede. Tegenover dit oude, oorlogszuchtige systeem werd het belang geplaatst van internationale instellingen zoals de Volkenbond en de suprematie van het internationaal recht. Pacifistische vormen van oorlogshedenkingen kwamen in de jaren twintig op in verschillende Europese landen, en wonnen aan populariteit in de jaren dertig, toen het uitzicht op een duurzame vrede steeds meer verduisterd geraakte door de opkomst van revanchistische en oorlogszuchtige fascistische dictaturen. Ze werden kracht bijgezet door een golf van kritische en bittere oorlogsromans van soldaten en oud-strijders zoals Henri Barbusse, Gabriel Chevallier, Erich Maria Remarque en Robert Graves, die door het publiek met grote interesse onthaald werden.¹⁵

In Groot-Brittannië ontstonden in de jaren dertig bijvoorbeeld de *White Poppies*, een initiatief van de in 1883 opgerichte *Co-operative Women's Guild*, die zich in 1914 bij de internationale vredesbeweging had gevoegd. Met de witte klaprozen wilde de *Guild* een pacifistisch alternatief introduceren voor de jaarlijkse *Red Poppy Appeal* van het *Royal British Legion*, de grootste Britse veteranenorganisatie. In 1926 had de *Guild* aan het *British Legion* voorgesteld om op de rode klaprozen de inscriptie 'No More War' aan te brengen, in plaats van de vermelding 'Haig Fund'. Dit voorstel werd afgewezen. Enkele jaren later besloot de *Co-operative Women's Guild* daarom een eigen – witte – klapproos te ontwerpen met het opschrift 'No More War'. De witte poppies verschenen voor het eerst op wapenstilstandsdag in 1933. De *Guild* benadrukte wel dat ze met het initiatief geenszins de bedoeling had de gesneuvelden te beledigen. De campagne kon snel op bijval van andere vredesorganisaties rekenen. Het volgende jaar engageerde de pas opgerichte *Peace Pledge Union* zich in de distributie en promotie van de witte klaprozen.¹⁶ De witte klaprozen bestaan nog steeds, maar zijn niet van controversie gespaard gebleven. De hoofdstroom van de traditionele Britse herdenkingsvormen staat veeleer weigerachtig om de oorlogsherinnering expliciet te liëren aan een actuele vredesboodschap. Toen de *Peace Pledge Union* in 1988 opnieuw aan het *British Legion* de vraag stelde om de productie en verspreiding van de witte klaprozen over te nemen, weigerde het legioen opnieuw.¹⁷ Niettemin werd de samenhang tussen oorlogsherinnering en vredesgedachte tijdens het interbellum in Groot-Brittannië breder gedragen dan alleen door de vredesbeweging. Hiervan getuigt bijvoorbeeld een uitspraak van George V tijdens zijn rondreis naar de slagvelden: "In de loop van mijn pelgrimstocht heb ik mij meermaals afgevraagd of er voor de volgende jaren krachtiger pleitbezorgers voor de vrede op aarde kunnen bestaan dan deze geweldige veelheid van stille getuigen van de oorlogsellende."¹⁸

In Frankrijk ontstonden tijdens het interbellum diverse pacifistisch gekleurde herinneringspraktijken, vaak gecreëerd en gedragen door oud-strijders. In 1919 bijvoorbeeld richtte schrijver en oud-strijder Henri Barbusse de *Clarté*-beweging op, een beweging van linkse pacifistische intellectuelen, waarvan onder anderen Anatole France en Stefan Zweig lid werden. De beweging kon ook in Vlaanderen kortstondig op bijval rekenen in jeugdige, communistische en pacifistische kringen.¹⁹ De meeste Franse oud-strijdersorganisaties, waarvan begin jaren dertig ongeveer de helft van de Franse veteranen lid was, keerden zich expliciet tegen het militarisme. Volgens Antoine Prost werd de herdenkingsliturgie van de Franse oud-strijders niet alleen door funeraire maar ook door pacifistische elementen gekenmerkt:

"[deze herdenkingsliturgie] omvat geen *Marseillaise*, geen militair defilé noch wapenschouwing, geen toespraken door overheidsdignitarissen: ieder moet zich nederig opstellen, de stilte bewaren, en mediteren. Geconfronteerd met het immense offer, dringt de vrede zich op als hoogste waarde, aan gene zijde van het nationale egoïsme en de nationale trots."²⁰

In Verdun, het belangrijkste nationale symbool van de Franse herdenking van de Eerste Wereldoorlog, organiseerden oud-strijders bijeenkomsten die sterk pacifistisch van aard waren. Zo kwamen op 12 juli 1936 – op het ogenblik dat een nieuwe oorlog zijn donkere schaduw vooruitwierp – twintigduizend veteranen, onder wie ook Duitsers en Italianen, samen in Verdun. Op de immense begraafplaats van Douaumont namen de veteranen elk plaats aan een graf, om samen een vredeseed af te leggen. Nadien werden bloemen neergelegd bij het grote knekelhuis voor de begraafplaats.²¹ In Duitsland kreeg een pacifistische oorlogsherinnering onder meer vorm in de inspanningen van Ernst Friedrich, de oprichter van een anti-oorlogsmuseum in Berlijn, die bekendheid verwierf met zijn boek *Krieg dem Kriege!*, waarin hij foto's van verminkte soldaten afdruckte met als idee een volgende oorlog te vermijden door het wezen van de oorlog in al zijn gruwel te tonen.²²

Vrij snel na het einde van de oorlog kwamen ook in België pacifistische strekkingen tot uiting in de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Dat gebeurde zeker niet alleen van onderuit, vanuit het middenveld of oud-strijdersverenigingen; ook binnen verschillende bewegingen in het Belgische politieke landschap kon een pacifistische interpretatie van de oorlogsherinnering op bijval rekenen. De link tussen de vredesgedachte en de herinnering aan de oorlog paste dan ook in een bredere maatschappelijke wederopleving van internationalistische en pacifistische ideeën, die voor het uitbreken van de oorlog in heel Europa en bij alle partijen tot ontwikkeling waren gekomen – van het katholieke antimilitarisme en het socialistische internationale pacifisme tot de liberale ideeën over het belang van het internationaal recht. Door het losbarsten van de vijandelijkheden was dit ideeëngoed abrupt naar de marge verbannen, maar na het einde van vier jaar oorlogsgruwel konden de pacifistische, antimilitaristische en internationalistische ideeën weer aan kracht winnen. Dat gebeurde binnen alle politieke bewegingen.²³ De Vlaamsgezinde oud-strijders speelden bijvoorbeeld een cruciale rol in het herleven van het antimilitaristische ideeëngoed binnen de katholieke zuil.²⁴ Dit uitte zich onder meer in de herdenkingspraktijken van de Vlaamse beweging, die naast Vlaamsgezinde en christelijke elementen ook een uitdrukkelijk pacifistische boodschap uitdroegen. Op de in 1928 ingewijde IJzertoren werd het opschrift 'Nooit Meer Oorlog' aangebracht in vier talen. In de jaren 1929-1934 trachtte het IJzerbedevaartcomité de IJzertoren te promoten als een internationaal pacifistisch oorlogsmonument.²⁵ De socialisten engageerden zich in de internationale vredesbeweging *War Resisters' International*, die na de oorlog werd opgericht en als symbool het gebroken geweer aannam.²⁶ Socialisten bewogen zich ook in het eigenlijke veld van de oorlogsherinnering. In de jaren twintig werden de Belgische geschiedenishandboeken gekenmerkt door een sterk patriottische en uitgesproken anti-Duitse teneur. Als minister van Onderwijs vaardigde Camille Huysmans een richtlijn uit waarin hij aan de onderwijsinstellingen niet alleen vroeg om tijdens de lessen geschiedenis aandacht te besteden aan de vredelievende idealen van de Volkenbond, maar ook geschiedenishandboeken te bannen die haat tegen andere volkeren predikten. Ook de Belgische Unie voor de Volkenbond intervenieerde in het herinneringsveld door op 11 november 1930 wapenstilstandsdag te herdenken in het teken van de hervonden vrede, en aldus een pacifistische boodschap te introduceren in de herdenking van de oorlog. Dit initiatief werd gesteund door de liberale minister van Onderwijs Robert Petitjean, die het volgende jaar alle Belgische onderwijsinstellingen aanmoedigde om te participeren in de propagandaweek van de Volkenbond die van 8 tot 15 november 1931 werd georganiseerd.²⁷

Het pacifisme van de jaren dertig werd uiteindelijk overschaduwd door de opkomst van de fascistische regimes in Europa en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. De oorlog van 1940-1945 had bovendien een grote invloed op de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog, die de eerste decennia na 1945 naar de achtergrond verdween. Dat gebeurde niet alleen omdat er

een recenter conflict te herdenken was (dat bovendien meer burgerslachtoffers dan militaire had gemaakt), maar ook omdat het offer van 14-18 als waarschuwing tegen de oorlog jammerlijk gefaald leek te hebben. In de geallieerde landen leek de Eerste Wereldoorlog daarom aan betekenis te hebben verloren. Daarenboven was de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog moeilijker te definiëren in politieke termen zoals dat voor de tweede oorlog veel duidelijker kon: in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog waren het niet alleen de vele doden maar ook polariserende politieke categorieën die een belangrijke rol in de herdenking zouden spelen.

Vanaf de jaren zeventig, en zeker in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw, groeide in veel landen opnieuw de interesse in de Eerste Wereldoorlog. In Vlaanderen was het de pacifistische herinnering aan de Eerste Wereldoorlog die daarbij sterk op de voorgrond trad. De verschillende vredesbewegingen speelden hierin een aanzienlijke rol. Deze bewegingen hebben uit de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog altijd de boodschap 'Nooit Meer Oorlog' als centrale les naar voren geschoven, en als richtsnoer in hun werking vooropgesteld, bijvoorbeeld in de vredesopvoedingsprojecten die ze over de oorlog aanbieden.²⁸ Dit kadert ook in de bredere motivering van hun vredesactie, die het belang en de waarde van vrede onder meer beargumenteert door te verwijzen naar de geschiedenis van Vlaanderen en België als 'slagveld van Europa' (en de directe ervaring met het leed en de gruwel van oorlogen die deze geschiedenis inhield). Een belangrijke impuls achter een vredesgezinde benadering van de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog is ook van onderuit gekomen, vanuit een heel lokale herinneringscultuur, in het bijzonder in de Westhoek. Hoewel in 2014-2018 de Eerste Wereldoorlog over het hele land herdacht zal worden, is het in het kader van dit rapport interessant om de lokale herinneringscultuur van de zuidelijke Westhoek nader onder ogen te nemen.

2.3 De lokale herinneringscultuur van de Westhoek

Na enkele decennia van relatieve stilte werd tegen het einde van de jaren zeventig de oorlogsherinnering in de streek ten zuiden van Ieper opnieuw gestimuleerd door twee opmerkelijke projecten: het volksboek *Van den Grooten Oorlog* en het toneelstuk *Nooit brengt een oorlog vrede*.²⁹ Het boek en het toneelstuk waren het werk van de Elfnovembergroep, opgericht in 1977 en ontstaan naar aanleiding van een streekontwikkelingsproject dat naast de economische ontwikkeling ook lokale culturele initiatieven wilde stimuleren. De jongeren uit de streek die de groep oprichtten wilden op zoek gaan naar manieren om de zestigjarige verjaardag van de Eerste Wereldoorlog, die een jaar later met de nodige militaire luister gevierd zou worden in Ieper, een ander aanzicht te geven. Het idee ontstond om met mensen uit de oudere generatie te gaan spreken over hun oorlogservaringen. Deze getuigenissen werden uiteindelijk gebundeld in een boek, dat op 11 november 1978 als het volksboek *Van den Grooten Oorlog* gepubliceerd werd.³⁰ Het boek verzamelde de verhalen van een vijftigtal lokale mensen die als burger of soldaat aan of achter het front gewoond hadden: verhalen over het uitbreken van de oorlog, het vluchten, over de vele nationaliteiten die in de streek verbleven hadden, het overleven aan en achter het front, het geweld van de oorlog, en over de heropbouw na de oorlog. Het belang van de verhalen, die nagenoeg letterlijk in de spreektaal van de vertellers worden weergegeven, ligt in hun lokale en familiale karakter. Het boek bracht de verhalen die gewoonlijk binnen de familie en in het dorp

verteld worden in de publieke sfeer en plaatste ze naast de officiële geschiedenis van de staat en de historiografie. Zo was het boek daadwerkelijk een volksboek. Het toonde hoe de oorlog een door gewone, ‘kleine’ mensen dagelijks beleefde realiteit was.

De Elfnovembergroep verwerkte de verhalen die in het boek opgetekend waren ook in het volksspel *Nooit brengt een oorlog vrede*, dat door mensen uit de streek gespeeld werd. De zes oorspronkelijk geplande voorstellingen werden van 11 tot 15 november 1978 opgevoerd in een tot theater omgevormde smidse in Kemmel. In 1979 werd het stuk meermaals opnieuw gespeeld, ook in Gent en Brussel. Het stuk bestaat uit een reeks scènes die verschillende aspecten van de oorlogservaring belichten, zoals het leven achter het front, de relaties tussen soldaten en burgers, en de soldatengesprekken over de zin van de oorlog. Doordat in het toneelstuk verschillende lokale, ‘kleine’ verhalen over de oorlog verteld worden, heeft het een anekdotisch karakter, maar tegelijkertijd wordt deze anekdotiek overstegen, omdat door het vertellen van de kleine verhalen de algemeen menselijke dimensie van de oorlogservaring naar voren gebracht wordt. Hoewel dat niet het uitdrukkelijke opzet van het toneelstuk was, heeft het volksspel bovendien een pacifistische ondertoon. Zo begint het stuk, dat zich in chronologisch omgekeerde volgorde afspeelt van 1918 tot 1914, met een uiteenzetting door een vertegenwoordiger van de firma Krupp, die tijdens de oorlog aan beide kampen wapens verkocht en daarna, na de wapenstilstand, zijn diensten aanbiedt als producent van kunstbenen en –armen. Tijdens het stuk verschijnt de vertegenwoordiger enkele malen opnieuw op het podium, om op het einde de confrontatie aan te gaan met Jean Jaurès, die in 1914 voor de vrede blijft pleiten. In de proloog wordt bovendien opgemerkt dat de Eerste Wereldoorlog, het onderwerp van het stuk, staat voor elke oorlog, terwijl in de epiloog, onmiddellijk na de moord op Jaurès, wordt gesteld dat oorlog en bewapeningswedlopen niet onvermijdelijk zijn, maar ontstaan door menselijke beslissingen waarvoor alternatieven bestaan. In de context van de late jaren zeventig, toen de plaatsing van nieuwe kernwapens in West-Europa ophanden was, gaf dit slot het toneelstuk een bredere, actuele boodschap. Die maakte dat het toneelstuk door velen als politiek en pacifistisch vormingstheater werd gezien. Volgens Marieke Demeester, een van de initiatiefneemsters van de Elfnovembergroep en sterk betrokken bij het schrijven van het toneelstuk, was dat echter niet het uitgangspunt geweest:

“Ik zou ons stuk niet als politiek vormingstheater willen omschrijven. Dat was niet de bedoeling. Ons uitgangspunt was: het is jammer dat wat hier met de mensen is gebeurd in die Grote Oorlog uit ons geheugen weg is, nu moeten we iets daaraan doen. Maar natuurlijk, als je al die verhalen hoort, dan begin je na te denken en je af te vragen: ja maar, waarom? Het is verschrikkelijk wat er met die mensen gebeurd is in de oorlog, en wat heeft dat nu opgebracht? En ik denk dat we als mens die vraag moeten blijven stellen, hè. Maar dat is heel iets anders dan te zeggen dat het ‘theater om de boodschap’ was. En uiteindelijk hebben we het weer naar ‘nu’ willen brengen opdat de mensen eens zouden nadenken.”³¹

Het werk van de Elfnovembergroep betekende een belangrijk keerpunt in de manier waarop in de streek rond Ieper het oorlogsverleden benaderd werd. Tot dan was er in de geschiedenis en de herdenking van de Grote Oorlog weinig aandacht geweest voor het perspectief van de ‘kleine mens’. Door het boek *Van den Grooten Oorlog* en het volksspel *Nooit brengt een oorlog vrede* werd een nieuwe benadering geïntroduceerd. Door verhalen te vertellen vanuit het standpunt van de mensen die de Eerste Wereldoorlog meemaakten, werden tegelijkertijd de lokale wortels van de oorlogsherinnering en de universeel-menselijke dimensies van deze herinnering naar boven gebracht. Deze benadering zou de oorlogsherinnering in de Westhoek diepgaand beïnvloeden. Ook het *In Flanders Fields Museum* (IFFM), dat in 1998 geopend werd, koos vrij radicaal voor het

standpunt van wie als soldaat of burger de oorlog had meegemaakt. De idee dat oorlog in de eerste plaats een door mensen ervaren werkelijkheid is, staat er centraal. Zoals Piet Chielens, een van de drijvende krachten achter het museum, het uitdrukt, is oorlog ‘des mensen’. Door deze idee als premisse te nemen kan het museum ook universeel en actueel zijn.³² Het museum houdt dit uitgangspunt consequent aan. Het vertrekt vanuit heel diverse lokale en particuliere getuigenissen, en niet vanuit zijn collectie of vanuit een welbepaalde boodschap. Het museum overstijgt daarbij de oude nationale narratieven van geallieerden en vijanden. De allegorische poppen die de frontsoldaten voorstellen dragen bijvoorbeeld geen herkenbare uniformen, maar zijn alle gemaakt van modderkleurige jute, waardoor ze de lotsverbondenheid van alle frontsoldaten verbeelden. Doordat de menselijke ervaring centraal geplaatst wordt, belicht het museum het overkoepelende historische verhaal van de oorlog slechts zijdelings, bijvoorbeeld via interactieve modules. Behalve aan het einde van het museumparcours, waar wordt aangegeven in hoeveel oorlogen het Rode Kruis actief is geweest sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog, wordt doorheen het traject aan de bezoekers geen expliciete morele les meegegeven. Dit betekent niet dat het museum het morele ontwijkt. Integendeel: door het voorstellen van de oorlog als een menselijke realiteit komt de problematische moraliteit van de oorlog op de voorgrond. Het museum is zo uitgewerkt dat het veel bezoekers aanzet tot het stellen van morele vragen over de oorlog. Op basis daarvan worden ze ook aangezet tot een reflectie over vrede. Daarom verlaten veel mensen het museum met het gevoel dat het een vredesmuseum is, hoewel het museum het nergens over vrede als zodanig heeft of een expliciete vredesgedachte poneert.³³ IFFM wil zich ook bewust niet profileren als een vredesmuseum. Volgens Piet Chielens zou het museum dan wellicht aan effect inboeten:

“Om het over vrede te hebben moeten we het over de oorlog hebben, en de vrede zal dan wel vanzelf als gedachte ontluiken. [...] Als mensen aan vrede denken als ze buitenkomen, kun je gelukkig zijn. Zonder dat hun dat ook maar één keer gezegd is.”³⁴

De aandacht voor de lokaal gewortelde herinnering aan de Eerste Wereldoorlog, zoals die in de projecten van de Elfnovembergroep tot uitdrukking kwam, viel samen met inspanningen die in de loop van de jaren zeventig binnen de lokale overheid van Ieper werden ingezet. Deze inspanningen waren er op gericht om de vredesgedachte centraal te plaatsen als de belangrijkste erfenis van de Eerste Wereldoorlog. Deze beweging, ondersteund door de vredesoproep die paus Johannes Paulus in 1985 in Ieper uitsprak, zette zich door in de tweede helft van de jaren tachtig en zeker in de jaren negentig.³⁵ De stad Ieper begon zich te profileren als ‘vredesstad’, stelde een vredesambtenaar aan die de vredesinitiatieven coördineert, en richtte een jaarlijkse Vredesprijs in.³⁶ Ook de provincie West-Vlaanderen ging mee in deze beweging. In 2002 besliste het provinciebestuur om de werking en de inspanningen met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog te laten coördineren door een provinciaal netwerk dat de naam ‘Oorlog en vrede in de Westhoek’ kreeg. Het netwerk vertrekt van de gedachte dat de geschiedenis van de Westhoek “zowel lokaal als universeel, zowel verleden als heden en toekomst” is, en dat het “wezenlijke wat overblijft van die ‘Grooten Oorlog’ in deze streek de vredesgedachte” is, “het pacifistische streven tegen wil en dank”.³⁷ Het streven om de vredesgedachte te zien als de voornaamste erfenis van de Eerste Wereldoorlog wordt door vele actoren in de regio ondersteund. Ook in Diksmuide heeft het IJzerbedevaartcomité de laatste jaren een beweging ingezet om terug sterker te gaan focussen op de vredesboodschap, onder meer door jaarlijks het muziekfestival *Ten Vrede* te organiseren.³⁸ In 2011 heeft het Vlaams Parlement bovendien de IJzertoren erkend, niet alleen als memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding, maar ook van de Vrede.³⁹

De hernieuwde interesse in de herdenking van de Eerste Wereldoorlog, die in de jaren zeventig ingezet werd, onder meer door lokale groepen zoals de Elfnovembergroep, heeft in de daaropvolgende decennia alleen maar aan kracht en draagwijdte gewonnen. Vooral in de loop van de jaren negentig van de vorige eeuw en het eerste decennium van deze eeuw zette deze tendens zich steeds sterker door. De grote aandacht waarop de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog vandaag kan rekenen, staat echter niet op zich. Wereldwijd manifesteert zich een toegenomen interesse in herinnering en herdenking die opmerkelijk, zo niet spectaculair te noemen is. In de volgende paragraaf gaan we dieper in op enkele kenmerken van deze ‘herinneringshausse’, om beter te begrijpen in welk socio-cultureel kader de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog zal plaatsvinden.

2.4

De hedendaagse herinneringshausse en 100 jaar Grote Oorlog

De toegenomen interesse in herinnering en herdenking staat in de literatuur bekend als de *memory boom*. Zowel historici en sociologen als antropologen en politicologen hebben zich de afgelopen jaren in het fenomeen verdiept. Duncan Bell bijvoorbeeld heeft opgemerkt dat:

“Het lijkt onmogelijk om aan herinnering te ontsnappen. Tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw verrees het als een globale culturele obsessie met monumentale proporties, een trend die zich lijkt te zullen voortzetten in de afzienbare toekomst.”⁴⁰

Het valt buiten het bestek van dit rapport om uitgebreid in te gaan op deze herinneringshausse. Niettemin is het relevant om kort op enkele kenmerken ervan te wijzen.

Jay Winter brengt de huidige *memory boom* in verband met een vroegere golf van opmerkelijke culturele en maatschappelijke aandacht voor geschiedenis en herinnering, die hij situeert in de tweede helft van de 19e en de vroege 20e eeuw.⁴¹ Geschiedenis en herinnering waren in deze periode prominent aanwezig in de wetenschappen en de letteren: zo kende de nationale historiografie een hoge vlucht en ontwikkelde Maurice Halbwachs zijn sociologie van het collectieve geheugen, terwijl Marcel Proust op consciëntieuze wijze zijn persoonlijke herinneringswereld reconstrueerde. Maar ook politiek en maatschappelijk stonden de geschiedenis en de mechanismen van het collectieve geheugen centraal, door een cruciale rol te spelen in het smeden en versterken van nationale en imperiale identiteiten. Deze identiteiten, die tijdens de eerste herinneringshausse vorm hebben gekregen, zijn de afgelopen decennia onder de invloed van globalisering en ontzuiling echter steeds meer gefragmenteerd geraakt. Voor velen lijken daarmee ook de zekerheden van vroegere tijden verdwenen. Hedendaagse mensen worden geconfronteerd met hybride en meervoudige vormen van identiteitsconstructie. Volgens Winter hebben deze ervaringen geleid tot een hernieuwde aandacht voor herinnering en erfgoed, die als antwoorden moeten dienen op het wegvallen van de oude overkoepelende zekerheden. Herinnering en erfgoed worden daarbij niet alleen ingezet om individuele identiteiten vorm te geven, maar ook om in tijden van fragmentatie toch nog te proberen gedeelde identiteiten en

gemeenschapsgevoelens te smeden. In de woorden van Allan Megill: “As identity grows more problematic, so memory becomes more important”.⁴² Daniel Todman op zijn beurt interpreteert de twee herinneringshoushes als reacties op de “wonden” van de moderniteit⁴³, wonden die in een eerste fase – in de 19e eeuw – voortkwamen uit de breuk met oude, lokaal ingebedde en gemeenschapsgebonden relaties met het verleden, en die in een tweede fase – aan het einde van de 20e en het begin van de 21e eeuw – veroorzaakt worden door het verdwijnen van de ‘Grote Verhalen’ in tijden van postmodernisme, globalisering en fragmentatie. Ook Pierre Nora, de Franse pionier van de literatuur over herinneringsplaatsen, heeft deze laatste evolutie toegelicht: volgens hem moet de opstoot in interesse in *lieux de mémoire* begrepen worden in het licht van het verdwijnen van de – voorheen als vanzelfsprekend beleefde – *milieux de mémoire* van de natie.⁴⁴ Schrijver Joris Note, ten slotte, heeft geschreven dat “een wereld zonder utopieën” zijn blik onvermijdelijk naar het verleden wendt⁴⁵ – een gedachte die wellicht aangevuld kan worden met de observatie dat hedendaagse mensen, wanneer ze hun blik naar het verleden wenden, het ook zonder grote verhalen moeten stellen om dat verleden betekenis te geven. Deze laatste vaststelling verklaart ten dele de prominente rol die de gepersonaliseerde, geïndividualiseerde benadering in de herinneringscultuur is beginnen spelen (zie hieronder).

De hedendaagse herinneringshoushe voltrekt zich uiteraard in een andere socio-culturele context dan de eerste *memory boom* van de late 19e en de vroege 20e eeuw. Een viertal tendensen kunnen onderscheiden worden als kenmerkend voor de manier waarop herinnerings- en herdenkingspraktijken vandaag invulling krijgen.

Ten eerste wordt de herinnering aan beide wereldoorlogen de laatste decennia steeds meer in het licht geplaatst van de verzoening in het kader van de Europese integratie, van vrede, en van globale vertogen over mensenrechten.⁴⁶ Wat de Westhoek betreft, werd hierboven al aangegeven hoe de vredesgedachte centraal is komen te staan als erfenis van de oorlog. Een ander voorbeeld in de Westhoek is de Ierse vredestoren in Mesen, die op 11 november 1998 werd ingehuldigd. De toren herdenkt de protestantse en katholieke Ierse soldaten die tijdens de Slag bij Mesen in 1917 samen vochten en sneuvelden. Daarmee gaat de in Mesen gepromote herinnering in tegen de manier waarop de herinnering aan de oorlog in (Noord-)Ierland decennialang is gebruikt: om de tegenstellingen tussen katholieken en protestanten te versterken.⁴⁷ De laatste jaren wordt de herdenking van de Ierse inspanningen tijdens de Eerste Wereldoorlog steeds meer in het teken van het reconciliatieproces geplaatst. Ook in Nieuw-Zeeland is men de herdenking van de Eerste Wereldoorlog, met name tijdens ANZAC⁴⁸-Day, steeds meer gaan interpreteren als een ogenblik waarop er nagedacht kan worden over oorlogs- en vredesvraagstukken. Deze evolutie werd ingezet in de jaren 1970, in de context van de oorlog in Vietnam.⁴⁹

Ten tweede valt de individuele dimensie van hedendaagse oorlogsherinnering en –herdenking op. Dit geldt zowel voor de aanbods- als de afnemerszijde. Enerzijds werken veel recente oorlogsmusea en herdenkingsprojecten over de Eerste Wereldoorlog met individuele getuigenissen en verhalen van soldaten en burgers. Door hun persoonlijke oorlogservaringen te vertellen wordt getracht het oorlogsverleden tastbaar en concreet te maken. Anderzijds lijken hedendaagse herinneringstoeristen en bezoekers van oorlogsmusea niet zozeer bewogen te worden door het streven een bijdrage te leveren aan de constructie van nationale identiteiten, maar wel door een verlangen hun eigen complexe individuele identiteit(en) binnen bredere patronen te plaatsen, zoals de eigen familie of generatie, de gemeenschap of de natie.⁵⁰

Ten derde worden herinnering en herdenking nog steeds ingezet door politiek en samenleving. Vandaag gebeurt dat in een specifieke context. *Identity politics* blijft aan de orde van de dag,

voornamelijk als een manier om in tijden van fragmentatie en globalisering toch te proberen om sociale cohesie, gemeenschapsgevoelens en nationale identiteiten te versterken. Daarnaast speelt oorlogsherinnering ook een rol in het onderwijs, bijvoorbeeld in herinnerings- en vredeseducatieve projecten.

Ten vierde moet gewezen worden op de steeds belangrijker wordende economische dimensie van herinnerings- en erfgoedpraktijken. De Franse filosoof Gilles Lipovetsky merkt op dat in het veld van de herinnering, een sfeer die voorheen vooral ingevuld werd door de cultus van de natie en de publieke zaak, de nadruk steeds meer komt te liggen op de economische impact en de directe of indirecte rendabiliteit van het bewaren van het erfgoed. Volgens hem maken het marktdenken en de commerciële logica zich steeds meer meester van het domein van erfgoed en herinnering.⁵¹ In herinnering en erfgoed gaat inderdaad veel geld om. Niet alleen maken overheden aanzienlijke budgetten vrij voor herdenkings- en erfgoedprojecten, ook het economische belang van het herinneringstoerisme is groot, zeker in de gebieden waar de slagvelden van weleer liggen. De populariteit van het Eerste Wereldoorlogtoerisme is de laatste decennia immers enorm toegenomen.⁵² Waar in de jaren 1970 de *Last Post* onder de Menenpoort in Ieper soms nog geblazen werd zonder dat er toehoorders aanwezig waren, is het de laatste jaren uitgegroeid tot een bijzonder drukbezocht ritueel.

Zoals uit de aangehaalde voorbeelden blijkt, heeft de herdenking van de Eerste Wereldoorlog de bredere evoluties gevolgd die de herinnerings- en erfgoedcultuur de laatste decennia heeft doorgemaakt. Dat geldt ook voor het grootscheepse herdenkingsproject '2014-2018: Honderd jaar Grote Oorlog' dat door de Vlaamse overheid uitgewerkt wordt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de doelstellingen die voor het project geformuleerd werden:

“Het project ‘100 jaar Grote Oorlog (2014-2018)’ heeft als doel Vlaanderen internationale zichtbaarheid te geven in de periode 2014-2018 en erna, door deze herdenking op een serene wijze uit te spelen als een topevenement in Vlaanderen en in de wereld.

De concrete programmatie van activiteiten naar aanleiding van de herdenking van honderd jaar Wereldoorlog I moet ertoe leiden dat de naam Vlaanderen internationale zichtbaarheid krijgt en duurzaam verbonden wordt met het vredethema. Een andere doelstelling is de huidige en toekomstige generaties in Vlaanderen sensibiliseren rond thema's als verdraagzaamheid, interculturele dialoog en internationale verstandhouding, met het oog op een open en tolerante samenleving en een actieve internationale oriëntatie. Ten slotte wordt ook gestreefd naar een aanzienlijke toename van het vredestoerisme in (West) Vlaanderen.”⁵³

Nationale identiteitsvorming, samenlevingsopbouw en het stimuleren van de economische impact lijken dus belangrijke motieven te zijn achter het project. Daarnaast stelt de overheid als expliciete doelstelling van het project dat het een actuele vredesgedachte moet overdragen, wat past in de bredere internationale tendens om herinnering steeds meer in het teken van vrede en mensenrechten te kaderen. Aldus komt in de opzet van het herdenkingsproject de complexe veelheid aan motieven samen, die ook naar voren is gekomen uit de historische inleiding over de herdenking van de Eerste Wereldoorlog.

2.5 Conclusie

Op basis van het voorgaande kan de tussentijdse conclusie getrokken worden dat er een lange traditie bestaat van vredesgezinde oorlogsherdenkingen, die zowel door lokale groepen als door vredesbewegingen en politieke overheden uitgedragen werd en wordt. Tegelijkertijd blijkt uit deze inleidende historische beschouwingen ook dat er een complexe veelheid aan herdenkingsmotieven en –praktijken bestaat, die maakt dat vredesgezinde vormen van herdenking niet zo vanzelfsprekend zijn als ze op het eerste zicht zouden kunnen lijken. Herdenkingen die een oproep tot vrede formuleren moeten zich immers positioneren in een veld dat ook wordt ingenomen door andere herdenkingspraktijken, die van andere motieven vertrekken en andere boodschappen overdragen, waarin bijvoorbeeld militaristische of imperiale elementen op de voorgrond treden. Deze diversiteit kan tot gevolg hebben dat er in herdenkingen een zekere mate van ambiguïteit sluipt: voor bezoekers van memoriale sites en herdenkingsplechtigheden kan het soms onduidelijk zijn welke boodschappen er precies overgedragen worden.⁵⁴ De Menenpoort in Ieper vormt een goed voorbeeld van hoe memorialen verschillende soorten boodschappen kunnen representeren. Enerzijds draagt de poort een militaire en patriottische vormtaal uit. Zo zijn op de boog niet alleen de opschriften ‘*pro patria*’ en ‘*pro rege*’ te lezen, maar worden er ook bijeenkomsten georganiseerd waarop veteranen van hedendaagse oorlogen worden geëerd. Anderzijds vormt de poort ook het toneel van de dagelijkse *Last Post* die, samen met de namenlijsten van de vele vermisten, een confronterende en intieme boodschap van rouw uitstraalt. De laatste jaren werden er aan de poort ook een aantal spontane vredesmanifestaties gehouden. Deze diversiteit aan boodschappen, die ook veel andere memorialen en herdenkingssites kenmerkt, is onvermijdelijk wanneer verschillende groepen in de samenleving zich engageren in het herinneringslandschap. Voor initiatieven die in de herdenking de vredesgedachte centraal willen plaatsen, stelt zich de vraag hoe ze met deze complexe diversiteit moeten omgaan. Welke positie moeten vredesgezinde herdenkingen bijvoorbeeld innemen ten aanzien van rituelen en memorialen die gekenmerkt worden door een militaire symboliek? Moeten deze andere vormen bekritiseerd en – waar mogelijk – hervormd worden? Of moet er ruimte bestaan voor allerlei soorten herdenkingspraktijken?

Voor we in deel 4 nader ingaan op de vraag hoe hedendaagse oorlogsherdenkingen in de praktijk aan een vredesgedachte gekoppeld kunnen worden, is het dus noodzakelijk eerst deze vragen aan een nader onderzoek te onderwerpen. Hieronder zullen we argumenteren dat herdenkingen die een vredesgedachte centraal willen plaatsen niet alleen een *inhoudelijke vredesboodschap* moeten overdragen, maar ook op een open en dialogische wijze de diversiteit van oorlogsherdenking moeten erkennen. Zo dragen ze bij tot een *vredesvolle herdenkingscultuur*, waarin diverse herdenkingstradities hun plaats hebben. Deze conceptuele en normatieve uiteenzetting leidt ons naar een ander belangrijk probleem dat in dit kader niet onbehandeld kan blijven: de verhouding tussen herinnering en geschiedenis. Zoals veel historici stellen, is een kritische analyse van deze verhouding zeker nodig wanneer het de overheid is die zich in het veld van de herinnering engageert.

3 Herdenking, geschiedenis en vrede kritisch ontleed

3.1

De vele gezichten van oorlogsherdenking

Zoals duidelijk is geworden uit de voorgaande historische inleiding worden oorlogsherdenkingen en herinneringslandschappen onvermijdelijk gekenmerkt door diversiteit en zelfs een zekere mate van ambiguïteit. Voor we dieper ingaan op de vraag hoe vredesgezinde herdenkingsinitiatieven hiermee kunnen omgaan, is het nuttig eerst aan te geven hoe deze diversiteit verklaard kan worden en hoe ze zich vandaag manifesteert. Dat doen we door eerst een blik te werpen op de sociologie van het ‘collectieve geheugen’. Daarna maken we deze sociologische inzichten concreet in een korte uiteenzetting over de vele gezichten van het herdenkingslandschap in de Westhoek. Deze uiteenzetting toont dat de historische veelheid aan herdenkingsmotieven en -praktijken nog steeds aanwezig is op de *lieux de mémoire* (herinneringsplaatsen) van de Eerste Wereldoorlog – in versteende dan wel geritualiseerde vorm.

Het collectieve geheugen

Het was de Franse socioloog Maurice Halbwachs die voor het eerst een uitgebreide analyse maakte van het collectieve geheugen.⁵⁵ Halbwachs concludeerde ten eerste dat het individuele geheugen en persoonlijke herinneringen onvermijdelijk een sociaal karakter hebben. Daarmee bedoelde hij dat herinneringen altijd tot stand komen door middel van sociale ‘frames’, collectief gedeelde interpretatiekaders, die eigen zijn aan een specifieke socio-culturele en temporele context. Hoezeer herinneringen zich ook afspelen in het hoofd van individuele personen, volgens Halbwachs zijn ze sociaal omdat mensen sociale wezens zijn: ze delen niet alleen een taal, maar ook sociaal en cultureel bepaalde overtuigingen, identiteiten en symbolen.⁵⁶ Die vormen de essentiële elementen in het tot stand komen van herinneringen. Hoewel niet alle auteurs het daarmee eens zijn⁵⁷, wordt in dit rapport het sociale karakter van herinnering nog verder opengetrokken en gaan we ervan uit dat er ook zoiets bestaat als het ‘collectieve geheugen’ van een samenleving. Daarmee bedoelen we niet dat het de samenleving als entiteit is die zich iets herinnert, maar wel dat in een samenleving de herinnering aan bepaalde historische gebeurtenissen overgedragen wordt door middel van memorialen, rituelen en historische narratieven, ook nadat de laatste overlevenden, de laatste getuigen van die gebeurtenissen gestorven zijn. De ‘intergenerationele overdracht’ van het collectieve geheugen van een samenleving gebeurt niet automatisch. Ze veronderstelt actieve ‘herinneringsarbeid’ opdat latere generaties de herinnering aan een bepaalde episode of gebeurtenis in het verleden als betekenisvol kunnen aanvaarden.⁵⁸ Dit impliceert dat herinneringen niet statisch of onveranderlijk zijn, maar voortdurend evolueren. Ze komen immers altijd tot stand in specifieke socio-culturele en temporele contexten, en naargelang deze contexten wijzigen, veranderen ook de herinneringen zelf. Zo kan een herinnering aan een bepaalde gebeurtenis een nieuwe betekenis krijgen naarmate de jaren verstrijken. Anders geformuleerd: hoewel de inhoud van herinneringen verwijst naar gebeurtenissen in het verleden, gebeurt het herinneren zelf (als mentaal fenomeen) altijd in het heden. Een herinnering manifesteert zich namelijk wanneer mensen zich in de tegenwoordige tijd iets herinneren dat zich

in het verleden heeft afgespeeld. Halbwachs merkt in dat verband ook op dat herinneringen in grote mate reconstructies van het verleden zijn op basis van gegevens die aan het heden zijn ontleend.⁵⁹ Overigens verandert doorheen de tijd niet alleen de betekenis van de herinneringen, ook de kanalen door middel waarvan de overdracht van herinneringen gebeurt, zijn de laatste decennia veranderd: ze omvatten nu niet alleen meer herdenkingsrituelen en memorialen, maar ook de media, toerisme, cultuur en entertainment. Al deze vaststellingen over het sociale karakter van herinnering impliceren dat herinneringen altijd 'hedendaagse scripts' over het verleden schrijven.

Dit leidt naar een tweede vaststelling: herinneringsarbeid houdt altijd (bewust of onbewust gemaakte) keuzes in. Deze keuzes zijn niet neutraal, maar normatief. Het collectieve geheugen van een samenleving functioneert immers op twee manieren: als model *van* het heden en als model *voor* het heden. Dit betekent dat herinneringen enerzijds de mentaliteiten en de sociale structuren van het heden articuleren, en anderzijds dat elementen uit het verleden gebruikt kunnen worden in de strijd om die mentaliteiten en sociale structuren te bestendigen of te veranderen.⁶⁰

Omwille van het normatieve en sociale karakter van het collectieve geheugen zijn herinneringen ten derde altijd potentieel controversieel of contesteerbaar. Dat geldt ook voor herinneringsplaatsen waarvan de betekenis en toe-eigening onderwerp kan worden van contestatie en strijd.⁶¹ Het is in deze sfeer van potentieel conflict, die wordt geschraagd en gestructureerd door onderliggende machtsrelaties (sommige vormen van herinnering worden gepromoot door machtselites, terwijl andere marginaal of subversief zijn), dat de politieke krachtmeting over sociale herinnering wordt ingezet.⁶² Dat alles maakt dat er vaak verschillende, zelfs uiteenlopende interpretaties en verhalen over het verleden bestaan. Dat geldt zeker voor de herinnering aan oorlogen en politiek geweld, waarin elementen als traumatisch leed, ressentiment, natieconstructie, verzet, en ook verzoening en vrede belangrijk zijn.⁶³

Wat betekent dit alles nu concreet? Een blik op het herinneringslandschap van de Westhoek kan duidelijk maken hoe de diversiteit van oorlogsherdenking zich in de praktijk manifesteert. De specifieke historische context waaruit de herdenkingspraktijken in de Westhoek zijn ontstaan, heeft gemaakt dat er in de streek verschillende herdenkingstradities en -vormen tot ontwikkeling zijn gekomen.⁶⁴

Het herdenkingslandschap van de Westhoek

De traditie van het Britse *Commonwealth*, die niet alleen de oorlogsherdenking van het Verenigd Koninkrijk maar ook die van de voormalige dominions en kolonies omvat, is in de regio de meest in het oog springende traditie, zeker in de Zuidelijke Westhoek. De Britse herdenking is in aanzienlijke mate gecentreerd op de herdenking van de (individuele) doden.⁶⁵ Dit sluit aan bij de rouwfunctie van herdenkingen zoals Jay Winter die in zijn werk beschrijft.⁶⁶ De vele Britse begraafplaatsen in de streek, met hun uniforme witte zerken en hun *Stone of Remembrance*, alsook de schijnbaar oneindige reeks namen op de Menenpoort in Ieper en op *Tyne Cot Cemetery*, zijn hier uitdrukkingen van. Traditioneel staat de Britse herdenking eerder weigerachtig om de herinnering aan de oorlog te verbinden aan een vredesboodschap. In de *Commonwealth*-traditie zijn nog steeds elementen van een nationale, imperiale en militaristische vormentaal aanwezig, die de dood van de soldaten kaderen als een patriottisch offer. Dat deze elementen ook nog altijd doorwerken in de betekenisgeving door hedendaagse bezoekers, blijkt uit onderzoek naar hoe Britse toeristen hun reizen naar de voormalige slagvelden beleven. Jennifer Iles bijvoorbeeld heeft vastgesteld dat sommige Britse toeristen de Westhoek ervaren als een soort van nostal-

gisch 'home from home', en dat hun bezoeken aan de streek hen een gevoel van verbondenheid doen ervaren met een ingebeeld collectief verleden. Ze komen, zo merkt Iles op, immers naar een landschap dat niet alleen doortrokken is van fysieke sporen van hun samenleving, zoals de overblijfselen van Britse soldaten, maar ook van de gepercipieerde waarden van de Britse natie.⁶⁷

Een nationale en patriottische vormtaal is ook terug te vinden in de 'Belgisch-vaderlandse' herdenkingstraditie in de Westhoek. Op de zerken op de Belgische militaire begraafplaatsen is bijvoorbeeld het opschrift '*Mort pour la Belgique*' of 'Gestorven voor België' te lezen, terwijl een schildje met de Belgische driekleur prominent op de zerken figureert. Ook oorlogsmonumenten zoals dat van Albert I in Nieuwpoort worden door een patriottische symboliek gekenmerkt. Zoals Sophie De Schaepdrijver opmerkt is de Belgisch-vaderlandse herdenkingstraditie, die ze als "amechtig, verbrokken en ambigu" typeert, al generaties tot sprakeloosheid herleid, zeker in vergelijking met de Britse traditie.⁶⁸ De afgelopen jaren hebben de Belgische federale overheden wel herinneringsinitiatieven genomen om de Belgische herdenking nieuw leven in te blazen, zoals de renovatie van de Dodengang in Diksmuide, een wandelvierdaagse die jaarlijks door het Belgische leger georganiseerd wordt, en een reeks herinneringsprojecten van het Belgisch Instituut voor Veteranen.

In de Noordelijke Westhoek, met als centrum Diksmuide, is de Vlaamsgezinde herdenkingstraditie prominent aanwezig. Hierboven werd al ingegaan op enkele van de kenmerken van deze traditie, die een christelijke en Vlaams-nationale symboliek verweefde met een pacifistische boodschap. De verwevenheid van deze verschillende elementen kwam vrij snel na de oorlog tot uitdrukking toen tijdens de eerste IJzerbedevaart naar Steenkerke in 1920 de driedelige boodschap van de bedevaart verkondigd werd: "Nooit meer oorlog, zelfbestuur en godsvrede". Ook de IJzertoren, de Pax poort en de crypte onder deze poort tonen de verwevenheid van deze verschillende boodschappen. Dat de IJzertoren tijdens de Tweede Wereldoorlog werd ingezet door collaborerende groepen maakt dat de toren en de eraan gelieerde herdenkingstraditie – tot op heden – niet voor iedereen evident zijn. Bruno De Wever schrijft hierover: "de associatie van de IJzertoren met het fascisme wierp na 1945 een lange schaduw. Voor een deel van de Franstalige opinie en de Vlaamse linkerkant zou de fascistische connotatie nooit meer verdwijnen [...]."⁶⁹ Het afgelopen decennium werd door het IJzerbedevaartcomité een beweging ingezet om opnieuw te focussen op de wortels van de herinnering van de frontsoldaten, onder meer door de driedelige boodschap te hertalen als "vrede, vrijheid en verdraagzaamheid", en door op een pluralistische manier vredeseducatieve projecten en initiatieven zoals muziekfestivals voor de vrede te organiseren.

Bij het in kaart brengen van de veelzijdigheid van het herdenkingslandschap van de Westhoek moet ook verwezen worden naar de lokaal gewortelde herinnering in de Westhoek, zoals we die hierboven beschreven hebben (paragraaf 2.3). Op sommige plaatsen is deze lokale herinneringscultuur sterk verweven met andere herdenkingstradities. Een voorbeeld hiervan is *Talbot House*, een Brits soldatenhuis dat in 1915 door aalmoezenier Philip Clayton geopend werd in een statige burgerwoning in Poperinge (dat tijdens de oorlog achter het front lag en niet alleen het kloppend hart van de Britse oorlogsinspanning in Vlaanderen was, maar met zijn vele cafés en winkels ook een zone vormde waar de lokale bevolking in contact kwam met de Britse troepen).⁷⁰

Tot slot moeten uiteraard ook de Duitse en Franse herdenkingstradities vermeld worden. Deze tradities zijn minder prominent in de Westhoek aanwezig dan de Britse. Wat Frankrijk betreft kan dat verklaard worden doordat het Franse leger minder bij de krijgsverrichtingen in Vlaanderen betrokken was dan het Britse. De Duitse herinnering aan de Eerste Wereldoorlog is nog steeds niet vanzelfsprekend, niet alleen omdat Duitsland de oorlog verloor, maar ook

omdat de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog die aan de Eerste overschaduwde. Bovendien zijn de Duitse begraafplaatsen niet zo zichtbaar als de vele Britse omdat na de oorlog de vele kleine begraafplaatsen van het Duitse leger geconcentreerd werden in vier begraafplaatsen: Langemark, Hoogede, Menen en Vladslo (waar het treurende ouderpaar van Käthe Kollwitz staat).

Al deze verschillende tradities en herdenkingsstromingen maken deel uit van het herinneringslandschap van de Westhoek en dragen bij tot de diversiteit ervan. Zoals al werd opgemerkt, stelt zich voor vredesgezinde oorlogsherdenkingen de vraag hoe ze met deze diversiteit moeten omgaan.⁷¹ Hoe moeten ze zich positioneren in een veld waarin ook andere vormen en boodschappen van herdenking aanwezig zijn? Met betrekking tot Ieper heeft Johan Meire hierover opgemerkt:

“De gedachte dat het erfgoed van de oorlog een universele vredesgedachte is die gevoed wordt door de lokale ervaring van oorlog als een verwoestende slachting mag dan wel door plaatselijke groepen en officiële instanties worden gestimuleerd, ze zal zich niet zomaar kunnen opdringen. Ieper is immers niet alleen een lokale entiteit: het is ook een contactzone van allerlei mensen die de oorlog een belangrijk verleden vinden, maar die tegenover dat verleden heel diverse houdingen hebben.”⁷²

In de volgende paragraaf zal geargumenteed worden dat een mogelijk antwoord op de vraag hoe vredesgezinde herdenkingsinitiatieven zich kunnen verhouden tot andere, afwijkende herinneringsvormen, te vinden is in de betekenis van het concept vrede.

3.2 Vrede als open dialoog

Het concept vrede kent een lange geschiedenis, van de *pax Romana* tot de opvattingen van Johan Galtung over negatieve en positieve vrede.⁷³ Definities van vrede vertrekken doorgaans van een ‘negatieve’ benadering, in de zin dat ze vrede definiëren als de afwezigheid van oorlog, geweld, stoornis, conflict, vijandelijkheid etcetera. Veel denkers wilden echter verder gaan in hun conceptualisering van vrede, omdat deze louter negatieve definitie kan betekenen dat vrede in de praktijk niet meer inhoudt dan een toestand van gespannen rust, waar uitbarstingen van geweld weliswaar onder controle worden gehouden, maar de structurele oorzaken van oorlog en geweld niet aangepakt worden. Daarom zijn er diverse pogingen geweest om de ‘negatieve’ definitie uit te breiden met een ‘positieve’ benadering van vrede. Vrede wordt dan niet alleen begrepen als de afwezigheid van geweld, maar ook als de voorwaarden die een duurzame vrede kunnen bewerkstelligen, zoals een rechtvaardige samenleving. Op deze positieve definities van vrede is op zijn beurt kritiek gekomen. Als het concept vrede niet voldoende afgebakend wordt, zo luidt deze kritiek, dan wordt de relevantie van het begrip voor wetenschappelijke analyse gedevalueerd: als een concept alles kan betekenen (bv. ook rechtvaardigheid), dan vermindert de beschrijvende en verklarende waarde ervan. Harald Müller pleit daarom voor een onderscheid tussen het concept en de theorie van vrede. Het concept vrede beperkt Müller tot de afwezigheid van direct en discursief geweld. Om het concept echter niet te isoleren van zijn sociale, politieke, economi-

sche en culturele context moet, zo stelt hij, ook een theorie van vrede ontwikkeld worden. Deze theorie moet ten eerste dieper ingaan op de oorzaken van vrede. Zo kan nagegaan worden in welke socio-economische en politiek-culturele context vrede (als afwezigheid van geweld) het best gedijt. Er kan in dit verband bijvoorbeeld gewezen worden op het belang van democratie, een rechtvaardige socio-economische wereldorde, het tegengaan van bewapeningswedlopen en het promoten van ontwapening, etcetera. Ten tweede wijst de theorie op het belang van een cultuur van vrede: d.i. een cultuur waarin de afwezigheid van geweld bevorderd wordt door een actieve houding van respect, het nastreven van wederzijds begrip, het erkennen van verschil en diversiteit in opvattingen en attitudes, en het voortdurend bereid zijn tot een open dialoog.⁷⁴ Dit alles impliceert dat vrede bevorderd wordt door conflicten niet te ontkennen (in elke samenleving bestaan er onvermijdelijk conflicten), maar deze conflicten integendeel actief te adresseren in een sfeer van open dialoog, onderhandelingsbereidheid en erkenning van het verschil. Zo kan geprobeerd worden deze conflicten op een geweldloze manier op te lossen. In de woorden van Ludo Abicht luidt dit dat pacifisme niet gelijk is aan passivisme.⁷⁵

Deze theorie van vrede is in het kader van dit rapport in twee opzichten relevant. Ten eerste geeft ze aan hoe in herinneringsprojecten en herdenkingsinitiatieven *inhoudelijk* vorm kan gegeven worden aan een vredesboodschap. De theorie verduidelijkt de elementen die aan bod moeten komen in elke kritische reflectie over oorlog en vrede, zoals het belang van een rechtvaardige wereldorde, ontwapening, een houding van actief respect, en open dialoog. Ten tweede wijst de theorie ook op een *procedurele* benadering van vrede. Deze procedurele benadering geeft aan hoe op een vredevolle manier kan omgegaan worden met de diversiteit en het controversiële karakter van herinnering en herdenking. Het erkennen van diversiteit en de bereidheid tot een open dialoog zijn hier cruciaal. Dit houdt in dat erkend wordt dat mensen en groepen soms heel diverse verhalen over het verleden vertellen en aan herdenkingen van historische gebeurtenissen heel verschillende invullingen geven. Vervolgens impliceert deze houding dat tegenover deze andere herinneringsnarratieven een dialogische houding wordt aangenomen. Anders geformuleerd: de metafoor van de onderhandelingstafel is zowel van toepassing op de cultuur van vrede als op een vredevolle herdenkingscultuur. Zoals Erwin Mortier opmerkt kunnen de gesprekken aan de onderhandelingstafel van de herinnering soms bits verlopen.⁷⁶ Niettemin is het in het kader van een vredevolle herinneringscultuur van belang aan de tafel te blijven plaatsnemen, en de eigen herdenkingsboodschap ten aanzien van anderen te verduidelijken en – op een open en dialogische manier – uit te dragen. Belangrijk is ook dat mogelijke spanningen en conflicten in de herinnering niet zomaar genegeerd worden. Een herinneringscultuur die alleen maar een passieve rust doet ontstaan, waarbij het gevoelige verleden afwezig of verwerkt lijkt omdat het onder een laag stilzwijgendheid bedekt blijft, zal immers niet volstaan om alle fantomen uit het verleden te verdrijven: er blijven aanhechtingspunten in het collectieve geheugen die – ook al blijven ze onuitsproken – de orde der dingen blijven bepalen.⁷⁷

Wat betekenen deze inzichten nu concreet voor de vraag die de aanleiding vormde voor deze conceptuele analyse, met name hoe vredesgezinde oorlogsherdenkingen moeten omgaan met de diversiteit van herdenkingslandschappen. De gedachte dat de centrale erfenis van de oorlog een universele vredesgedachte is, zal zich niet zomaar kunnen opdringen. Op herdenkingsplaatsen komen immers diverse mensen en groepen samen, elk met hun eigen motieven en verhalen. Om vredevol te zijn moet een vredesgezinde herdenking niet alleen een vredesboodschap overdragen, maar zich ook vredevol opstellen ten aanzien van andere herdenkingstradities. Het heeft weinig zin om op alle herinneringsplaatsen, monumenten en rituelen een vredesboodschap te willen inschrijven, zeker als die er historisch nooit aanwezig was. Zoals hierboven is aangetoond, liggen diversiteit en veelvormigheid onvermijdelijk besloten in de aard van herdenking en soci-

ale herinnering. Tegelijkertijd moeten diegenen die pacifistische herdenkingprojecten willen organiseren, er wel op letten dat hun eigen boodschap niet door ambiguïteit geplaagd wordt. Dit kan bijvoorbeeld door bezoekers van herdenkingsplaatsen bewust te maken van de complexiteit ervan, onder meer door – op een respectvolle manier – de verschillende en afwijkende boodschappen te duiden. Monumenten, memorialen en rituelen kunnen heel diverse (soms verborgen, soms tegenstrijdige) en meerlagige betekenissen uitdragen. Door bezoekers bewust te maken van deze complexiteit, kan de eigen vredesboodschap duidelijker gekaderd en geformuleerd worden. Een mooi voorbeeld hiervan is hoe educatieve medewerkers van het *In Flanders Fields Museum* de Menenpoort in Ieper voorstellen aan jongeren die ze meenemen op tochten door de slagvelden. Er wordt niet uit de weg gegaan dat het memoriaal enigszins vreemd kan aandoen. De verschillende boodschappen en rituelen worden geduid. Zo worden jongeren ervan bewust gemaakt dat herdenkingssites geen eenduidige boodschappen overdragen, en wordt de eigen (vredes)boodschap op een reflectieve manier overgebracht.

Bij de voorgaande observaties past nog een belangrijke bedenking. De erkenning van de diversiteit in oorlogsherinnering en het beklemtonen van een open dialoog met andere herdenkingstradities leiden niet onvermijdelijk tot een moreel of historisch relativisme. Een moreel relativisme zou leiden tot een situatie waarin geen onderscheid meer zou kunnen worden gemaakt tussen morele en immorele vormen van herinnering. Een historisch relativisme zou betekenen dat alle herinneringsnarratieven even ‘correcte’ of ‘accurate’ verhalen over het verleden vertellen. Zoals Roland Bleiker en Young-Ju Hoang benadrukken, leidt wat zij een ‘ethiek van het verschil’ in sociale herinnering noemen echter niet noodzakelijk tot relativisme.⁷⁸ Het erkennen van de diversiteit betekent met andere woorden niet dat alle herinneringsnarratieven even moreel of historisch gegrond zijn. Aan de ‘onderhandelingstafel’ van de herinnering kan bijvoorbeeld te allen tijde een open en kritisch debat aangegaan worden over de normatieve keuzes die aan de verschillende herdenkingstradities ten grondslag liggen. Daarbij kan de normatieve keuze voor een vredesgezinde herdenking als legitiem verdedigd worden, onder meer op grond van de overweging dat het vanuit moreel oogpunt te verkiezen is dat herinneringsinitiatieven op een open, dialogische en emancipatorische manier ingezet worden en aanzetten tot zowel een kritische reflectie als een motivatie tot vrede, in plaats van dat ze bijdragen tot het voortduren van fysiek, structureel of symbolisch geweld.⁷⁹ Wat de historische waarde van verschillende herinneringsnarratieven betreft, kunnen deze narratieven altijd, elk op hun eigen merites, door historici kritisch getoetst worden. In hun kritische toetsing – zo argumenteren Bleiker en Hoang – hechten historici overigens zelf erg veel belang aan het openen van zoveel mogelijk verhalen over het verleden; deze diversiteit aan verhalen, bronnen en bewijsmiddelen is zelfs een noodzakelijke voorwaarde om geïnformeerde en adequate oordelen te vellen. Door ruimte te voorzien voor confrontatie tussen verschillende getuigenissen kunnen historici bovendien ingaan tegen mogelijke manipulaties van de herinnering, uit welke hoek die ook mogen komen.⁸⁰

Deze argumentatie van Bleiker en Hoang is interessant, omdat ze de aandacht trekt op de nauwe relatie tussen geschiedenis en herinnering. Deze verhouding is echter niet zonder meer onproblematisch en verdient dan ook de nodige aandacht in het kader van dit rapport. Daarom wijden we er de volgende paragrafen aan. Eerst zal in paragraaf 3.3 het verschil geduid worden tussen het veld van de wetenschappelijke geschiedschrijving en dat van de publieke herinnering. In paragraaf 3.4 zal nader bekeken worden hoe herdenkingen die op basis van het verleden een actuele boodschap willen overdragen, zich idealiter tot dat verleden verhouden.

3.3

Geschiedenis en herinnering

De verhouding tussen geschiedenis en herinnering, of, anders geformuleerd, tussen wetenschappelijke geschiedschrijving en allerlei vormen van maatschappelijke herinneringsarbeid, is verre van vanzelfsprekend. Meer zelfs, deze verhouding wordt gekenmerkt door een aantal spanningen en risico's. Belgische historici hebben zich herhaaldelijk kritisch en sceptisch uitgelaten over de manier waarop de hausse in herinnerings- en herdenkingsinitiatieven, onder meer degene die door de overheid gesponsord worden, de afgelopen jaren vorm heeft gekregen. In januari 2006 verscheen in enkele kranten bijvoorbeeld een manifest, ondertekend door 151 Belgische historici, met als titel "Geschiedenis is meer dan herinneren". In het manifest stellen de historici dat ze niet willen betwisten dat herdenkingen een legitieme activiteit van de overheid zijn en dat herinneringsinitiatieven antwoorden kunnen bieden op bepaalde maatschappelijke behoeften. Wel plaatsen ze ernstige vraagtekens bij de manier waarop de geschiedenis in deze herinneringsprojecten wordt ingezet en bij de doelstellingen die ze moet dienen. Ze wijzen ook op het risico dat de wetenschappelijke geschiedschrijving niet alleen in de verdrukking dreigt te komen, maar ook inhoudelijk en thematisch te veel gestuurd dreigt te worden. In het licht van de hedendaagse herinneringshausse wordt in het manifest de bezorgdheid geuit dat de geschiedschrijving de speelbal zou worden van modiefenomenen, omdat bepaald onderzoek, dat niet kan rekenen op officiële steun of dat niet strookt met de gangbare politieke prioriteiten, in de verdrukking zou kunnen komen. Volgens de historici bestaat er weliswaar een band tussen herinnering en geschiedenis, maar beantwoorden ze aan heel verschillende vereisten. Herinnering, zo argumenteert men, is geen toegangspoort tot kennis, maar mobiliseert het verleden voor een actueel politiek of maatschappelijk project. De geschiedschrijving daarentegen eist het statuut van wetenschap op. Ze staat niet ten dienste van de politiek en heeft niets te zien met emotie. Ten slotte stellen de historici in het manifest ook vragen over de manier waarop de geschiedenis als middel ingezet wordt om bepaalde actuele maatschappelijke doelstellingen te dienen:

"Geschiedenis is niet de nieuwe catechismus van de multiculturaliteit, een tovermiddel om extreem-rechts en xenofobie te bestrijden, om de democratie, de Europese gedachte of de wereldsolidariteit te promoten. Een uitsluitend negatief geheugen, bestaande uit de opsomming van de Grote Tragedies van de geschiedenis, draagt weinig bij tot de vorming van een kritische reflectie. Ze kan zelfs een gevoel van morele zelfgenoegzaamheid doen ontstaan: het zorgeloze heden staat dan immers in contrast met een verleden vol geweld en brutaliteiten."⁸¹

Een risico waar historici in het bijzonder op willen wijzen is dat het instrumentaliseren van de geschiedenis met het oog op hedendaagse doelstellingen dreigt te leiden tot een eenzijdig en politiek gestuurd gebruik van de geschiedenis. Deze bedenking is ook geformuleerd met betrekking tot het herdenkingsproject '2014-2018. Honderd jaar Grote Oorlog':

"Door het institutionele kader en de financieringsstructuren, is dit vandaag onvermijdelijk een eenduidig Vlaams project. Niet alleen zit hier een spanningsveld met de Belgische historische realiteit van 1914-1918. [...] Dit kan [mogelijk ook] leiden tot een slechte vorm van herinneringseducatie. Achter het Vlaamse project 2014-18 kan immers al snel een ideologische en politieke doelstelling schuilgaan. Het gevaar bestaat dat concrete projecten en initiatieven gebruikt worden om doelbewust de Vlaamse identiteit te versterken. Dit zal zich uiten in de concrete selectie van de projecten en initiatieven die worden gefinancierd. Dit is

een probleem, omdat hier het verleden wordt gemanipuleerd om het daarna (expliciet) te gebruiken voor hedendaagse politieke doeleinden.”⁸²

Het risico van een eenzijdig en manipulerend gebruik van de geschiedenis bestaat overigens ook indien de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in het licht van een vredesboodschap geplaatst wordt. Zo wordt wel eens de vraag gesteld of in de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog ook ruimte moet bestaan voor de heldhaftigheid of zelfs het spektakel van de oorlog. Sophie De Schaepdrijver merkt over deze kwestie op:

“Politiek ben ik het volledig eens met de filosofie van het *In Flanders Fields Museum*, dat een vredesboodschap brengt. Maar als historica erken ik dat er ruimte moet blijven voor de fascinatie voor oorlog. Zonder die fascinatie komt men er niet toe te beseffen wat daar gebeurd is. Die soldaten waren trouwens zeker niet alleen slachtoffer. Er zaten ook veel avonturiers tussen, en ouders. Dus ja, laat er maar plaats zijn in de herinnering voor het idee dat sommigen de oorlog als een groot avontuur zagen.”⁸³

Historici stellen zich ook kritisch op ten aanzien van het normatieve karakter van de herinnering. Deze kritische opstelling heeft betrekking op drie elementen. *Ten eerste* bekijken historici het met de nodige scepsis dat de ‘cultus van de herinnering’ zich steeds meer ontpopt tot een ‘plicht tot herinnering’ en het ‘niet vergeten’. Deze plicht wordt door overheden en andere actoren doorgaans ingeroepen om actuele doelstellingen te dienen.⁸⁴ Academici wijzen er echter op dat het met deze plicht tot het herinneren en niet vergeten niet zo eenvoudig gesteld is. Het is namelijk altijd de vraag wat precies herinnerd moet worden, hoe dat moet gebeuren, en vooral waarom net die vorm van herinnering in ere moet worden gehouden. Zowel neuropsychologen als sociologen hebben er ook op gewezen dat herinneren onvermijdelijk een vorm van vergeten impliceert. Complexe gebeurtenissen kunnen immers onmogelijk in hun totaliteit gerepresenteerd worden. Het herinneren van een oorlog heeft evenveel met vergeten als met herinneren te maken. Bovendien is deze mix van herinneren en vergeten inherent een politiek proces.⁸⁵ Maja Zehfuss merkt in dat verband op dat het argument ‘tegen het vergeten’, met de daaraan gecorreleerde imperatief ‘herinner!’, doorgaans een beweging is in de strijd over wat herinnerd moet worden en hoe.⁸⁶ Tzvetan Todorov noteert daarenboven dat de cultus van de herinneringsplicht niet altijd voor goede doeleinden wordt ingezet, zoals onder meer blijkt uit de recente geschiedenis van de Balkanoorlogen.⁸⁷ *Ten tweede* staan historici argwanend ten aanzien van een moraliserende herinnering, waarin het verleden wordt gepresenteerd als iets dat moet worden afgekeurd of geprezen, en waaruit morele lessen getrokken moeten worden. Het gevaar bestaat bijvoorbeeld dat als de geschiedenis moreel of politiek geactiveerd wordt met het oog op een hedendaags doel, het anachronisme nooit ver af is.⁸⁸ Een ander risico bestaat er in dat de ‘waardeclaims’ van herinnering voor het gros van de mensen – die voornamelijk met herinneringsinitiatieven maar doorgaans amper met wetenschappelijke geschiedschrijving in aanraking komen – de status krijgen van historische ‘waarheidsclaims’.⁸⁹ Hoewel de Belgische historici in hun manifest erkennen dat het organiseren van officiële herdenkingen een legitieme activiteit van de overheid is, waarschuwen ze voor een *derde* gevaar dat uit de ‘plicht tot herinnering’ kan voortkomen. Dit gevaar bestaat er in dat er een ‘officiële’ versie van de geschiedenis wordt voorgespiegeld, die de uitdrukking vormt van een politiek correct denken, en die niet in vraag kan worden gesteld. Dit kan uitmonden in een verstarde en “steriele tirannie van de herinneringscultus”.⁹⁰ Dit is zeker het geval wanneer de geschiedenis in wetten wordt vastgelegd. Tzvetan Todorov haalt het voorbeeld aan van een Franse wet over de koloniale herinnering, die onder meer voorschreef dat schoolprogramma’s de positieve rol van de Fransen in Noord-Afrika moesten erkennen.⁹¹ Vanuit haar aard is de geschiedenis echter altijd weerbarstig, niet eenduidig, en bedreigt een dergelijke benadering van herinnering het noodzakelijk open en dialogische karakter van de geschiedschrijving.

De kritische bemerkingen die door historici over de herinneringscultuur geformuleerd worden, zijn fundamenteel. Wie zich met herinnering en herdenking wil bezighouden, kan het zich niet veroorloven ze te negeren. Zoals de Belgische historici in hun manifest 'Geschiedenis is meer dan herinneren' zelf ook aangeven, gaat het er echter niet om alle vormen van herinnering en herdenking als ongeoorloofd te bannen. Integendeel, dit zou – zoals de historici in het manifest zelf opmerken – getuigen van “wetenschappelijk purisme en van misprijzen voor de maatschappelijke behoeften”. Wel moet bij het opzetten van herinnerings- en herdenkingsprojecten, zeker wanneer deze door de overheid gepromoot en gesponsord worden, rekening worden gehouden met deze kritische bemerkingen. Ruwweg kunnen die als twee uitdagingen gedefinieerd worden: ten eerste de risico's die verbonden zijn aan het normatieve karakter van herinnering, en ten tweede het risico van een eenzijdig of zelfs manipulatief gebruik van het verleden. Op de eerste uitdaging gaan we in het vervolg van deze paragraaf dieper in; de tweede wordt behandeld in de laatste paragraaf.

Zoals door de Belgische historici in hun manifest wordt aangegeven, is het inderdaad raadzaam om geschiedschrijving en herinnering duidelijk van elkaar te onderscheiden. Voor een goed begrip is het zelfs relevant om drie velden te onderscheiden: 1) het verleden, 2) de wetenschappelijke geschiedschrijving, en 3) de herinnering en herdenking. Uiteraard zijn deze velden nauw met elkaar verweven. Zo refereren zowel de geschiedschrijving als de herinnering aan het verleden, hoewel geen van beide een geprivilegieerde, objectieve toegang tot dat verleden heeft. Beide velden brengen interpretaties van dat verleden voort. Hoe dat in de twee velden gebeurt, is uiteraard heel verschillend. De geschiedschrijving gaat uit van wetenschappelijke en disciplinaire regels zoals de historische kritiek. Het kritische debat staat centraal om de betrouwbaarheid en de verifieerbaarheid van het historische werk te waarborgen en te controleren. De specifieke kenmerken van het veld van de herinnering werden in de voorgaande paragrafen omstandig belicht. Daaruit bleek bijvoorbeeld dat herinnering en herdenking altijd sociaal, contesteerbaar en, belangrijk in dit kader, normatief zijn. Ook herinneringspraktijken die 'niets meer' willen doen dan de doden herdenken, dragen – vaak impliciet – een normatieve lading in zich. Hierboven gaven we aan dat dit normatieve karakter van herinnering en herdenking risico's inhoudt, die zich bijvoorbeeld manifesteren wanneer er een 'officiële' of mogelijk anachronistische moraliserende lezing van de geschiedenis wordt voorgeschreven. Deze risico's moeten niet alleen als zodanig erkend worden, het besef van deze risico's moet overheden en organisaties die zich engageren in het veld van de herinnering ook aanzetten tot voorzichtigheid. De erkenning (en het vermijden) van deze risico's betekent echter niet dat het verhaal over het normatieve karakter van herinnering en herdenking ten einde is. Integendeel, omdat herinnerings- en herdenkingspraktijken een normatief karakter hebben, dringt zich altijd de vraag op welke normatieve keuzes gemaakt moeten worden. Voortgaand op de historische inleiding, waarin we vaststelden dat herdenkingen ook mogelijkheden tot maatschappelijke verandering en emancipatie inhouden, suggereren we in het kader van dit rapport dat het vanuit moreel oogpunt te verkiezen is dat herinneringsinitiatieven op een open en emancipatorische manier werken, en eerder aanzetten tot kritische reflectie en een motivatie tot vrede, dan dat ze bijdragen tot het voortduren van fysiek, structureel of symbolisch geweld (zie ook paragraaf 3.2). Of, zoals Tzvetan Todorov het stelt, als het verleden in tijden van de *memory boom* inderdaad onontkoombaar is, en indien zich daarbij morele keuzes opdringen, dan kan het verleden best op een 'exemplarische' manier benaderd worden. Anders geformuleerd luidt dit dat het verleden bij voorkeur zo benaderd wordt dat “onrechtvaardigheden van vandaag” bestreden kunnen worden, en niet op een manier die oude onrechtvaardigheden in stand houdt of er nieuwe creëert.⁹² Dit alles neemt natuurlijk niet weg dat het normatieve karakter van herdenkingen bijzondere eisen stelt. Zo zijn bereidheid tot kritische reflectie en open dialoog noodzakelijk, niet in het minst om een 'officieel voorgeschreven' moraliserende lezing van

de geschiedenis te vermijden. Bovendien is de nodige omzichtigheid geboden opdat herinneringsnarratieven het verleden niet anachronistisch, eenzijdig of manipulatief benaderen. Dit brengt ons bij het tweede risico waar historici op hebben gewezen. Zoals aangekondigd gaan we daar in de volgende paragraaf nader op in.

Nu duidelijk is geworden dat geschiedschrijving en herinnering twee van elkaar te onderscheiden velden zijn, stelt zich de vraag welke positie historici kunnen innemen ten aanzien van het veld van de herinnering en de herdenking. Algemeen gesproken zijn twee standpunten mogelijk. Een eerste positie bepleit kritische afstandelijkheid. Volgens deze visie moeten historici niet op het plein van de herinnering staan, maar in de haag, als scherp- en vrijschutters. Vanuit de marginaliteit kunnen ze het kritische potentieel van hun discipline behouden.⁹³ Een tweede positie daarentegen voert een pleidooi om actief het contact met het publiek en een engagement in het herinnerings- en erfgoedveld aan te gaan.⁹⁴ Dit houdt onder meer in dat historici op zoek gaan naar manieren om hun 'habitus' van wetenschapper te verzoenen met een engagement in het normatieve herinneringsdomein.⁹⁵ Deze historici erkennen dat ze – bijvoorbeeld in museale en educatieve projecten – niet alleen een wetenschappelijke rol te spelen hebben maar ook een morele, met name het verdedigen van de waarden van de democratische rechtstaat.⁹⁶ Beide posities, zowel die van de kritische afstandelijkheid als die van het engagement, zijn belangrijk voor de herinneringscultuur. Vanuit de positie van kritische afstandelijkheid kunnen historici het nodige deconstructiewerk uitvoeren op herinneringsnarratieven die historisch te eenzijdig of inaccuraat zijn. Historici die de tweede positie genegen zijn en zich actief willen engageren in de sfeer van de publieke herinnering, kunnen hun expertise op een kritische wijze ter beschikking stellen bij het organiseren van herinneringsinitiatieven die een morele, emanciperende maatschappelijke rol willen vervullen.

Een laatste vraag die nog beantwoord moet worden, is hoe herdenkingen de valkuilen van een eenzijdig en manipulatief gebruik van het verleden kunnen vermijden. In de laatste paragraaf wordt geargumenteed dat een antwoord op deze vraag te vinden is in het onderscheid tussen een logica die het verleden beschouwt als een *middel* om een hedendaags doel te dienen, en een logica die het verleden ziet als een *aanzet tot kritische reflectie* en een *motivatie* om in het heden aan vrede te werken.

3.4

Oorlogsherdenking als aanzet tot kritische reflectie en motivatie voor vrede

Oorlogsherdenkingen refereren altijd vanuit het heden aan het verleden – dat is uit de voorgaande paragrafen al gebleken. Het is echter raadzaam om een onderscheid te maken tussen twee herinneringslogica's.⁹⁷ In de eerste herinneringslogica kijkt men op basis van een hedendaags doel naar het verleden en gebruikt men het als *middel* om dit actuele doel te dienen, bijvoorbeeld door er lessen uit te trekken die vandaag toegepast kunnen worden. De tweede herinneringslogica daarentegen vertrekt van het complexe oorlogsverleden zelf, waarvan de herdenking een aanzet kan vormen tot een kritische reflectie over oorlog en vrede, en vervolgens

kan fungeren als een motivatie om ook vandaag aan vrede te werken. In deze paragraaf zullen we argumenteren dat de tweede herinneringslogica minder het risico loopt om het verleden op een eenzijdige en manipulatieve manier te benaderen dan de eerste.

De eerste herinneringslogica, die het verleden als een middel inzet, vertrekt van een hedendaags doel. Dit doel kan bijvoorbeeld het oplossen van een actueel maatschappelijk probleem zijn. Vervolgens wordt naar het verleden gekeken om dat doel te bereiken of een oplossing aan te reiken voor het actuele probleem, bijvoorbeeld door uit het verleden lessen te trekken die een actuele relevantie hebben. In deze logica, die vertrekt vanuit het heden, worden deze lessen echter vaak al op voorhand bepaald.⁹⁸ Het gevaar van deze instrumentaliserende herinneringslogica is dat het verleden op een eenzijdige manier benaderd wordt en dat alleen de gebeurtenissen, ontwikkelingen en interpretaties die in het kader passen, belicht worden. Voorbeelden van herdenking waaraan deze logica ten grondslag ligt, zijn bepaalde patriottische herinneringspraktijken zoals die in het eerste hoofdstuk belicht werden. Daar werd uiteengezet hoe het na het einde van de Eerste Wereldoorlog voor de natiestaten van essentieel belang was om de massale dood van hun burgers een betekenis te geven. Dit gebeurde bijvoorbeeld door het lot van de frontsoldaten op te roepen als een offer voor de natie, als een patriottisch martelaarschap. Historische gebeurtenissen die niet in dit kader pasten, werden verzwegen of verdrukt.

Traditioneel staan veel historici argwanend tegenover een instrumentaliserende herinneringslogica, niet alleen omdat die een open en reflectieve houding ten aanzien van de geschiedenis bemoeilijkt, maar ook omdat die vaak tot een moraliserende lezing van het verleden leidt. Dit betekent niet dat deze historici volstrekt weigerachtig zijn om lessen uit het verleden te trekken; hun argwaan geldt in eerste instantie het inschakelen van het verleden om actuele maatschappelijk problemen op te lossen. Hoe herdenkingen het verleden op een andere manier kunnen benaderen, blijkt uit een tweede herinneringslogica. Deze logica vertrekt van het complexe oorlogsverleden zelf, in het bijzonder door zo veel mogelijk en zo divers mogelijke verhalen over de oorlog te 'openen' en te vertellen. De vele verhalen over de multiculturele en koloniale aspecten van de Eerste Wereldoorlog, die in de traditionele natie- en vaderlandgestuurde herinneringsnarratieven weggedrukt werden, kunnen in deze benadering bijvoorbeeld hun volle, rechtmatige plaats krijgen. Ook het gegeven dat er – zoals Sophie De Schaepdrijver opgemerkt heeft – tussen de frontsoldaten niet alleen slachtoffers maar ook avonturiers en daders zaten die de oorlog als een groot avontuur zagen, kan aan bod komen. Dit maakt immers integraal deel uit van de verhalen die over de Eerste Wereldoorlog – en bij uitbreiding over alle oorlogen – verteld kunnen en moeten worden. De verhalen over de oorlog die van onderuit geopend kunnen worden zijn legio, zoals de burgers en kinderen achter het front, de vluchtelingen, de omstandigheden in het bezette land, etcetera. Het oorlogsverleden wordt echter niet alleen gezien als een bron van historische inzichten. Deze benadering gaat er van uit dat deze verhalen over de oorlog de aanzet kunnen vormen tot een bredere, kritische reflectie over oorlog en vrede. Deze reflectie doet op haar beurt een gevoeligheid ontstaan ten aanzien van hedendaagse conflicten en oorlog, en bevordert zo ook een motivatie om ook in het heden actief aan vrede te werken. Hoewel het ook bij deze tweede herinneringslogica onvermijdelijk is dat herdenkingen in zekere mate een hedendaags script over het verleden schrijven (omdat door de kritische reflectie en de motivatie om aan vrede te werken de oorlogsherinnering uiteindelijk aan de vredesgedachte gekoppeld wordt), beperkt deze benadering de risico's van een eenzijdige of manipulatieve benadering van het verleden. Integendeel, om een kritische reflectie over oorlog en vrede überhaupt mogelijk te maken, is het belangrijk dat zo veel mogelijk aspecten van de oorlogsgeschiedenis belicht worden.

Deze manier om een vredesgedachte aan de oorlogsherinnering te verbinden sluit nauw aan bij de wijze waarop de herinnering aan de oorlog vorm heeft gekregen in de lokale herinneringscultuur in de Westhoek (zie paragraaf 2.3): de vele persoonlijke verhalen van burgers en soldaten (van alle betrokken partijen) leiden tot een kritische gevoeligheid voor het leed dat oorlogen onvermijdelijk met zich meebrengen, wat uiteindelijk de aanzet vormt om ook de waarde van vrede uit te dragen.

3.5

Van bespiegeling naar praktijk

Vredesgezinde oorlogsherdenkingen kennen in Vlaanderen en België een sterke traditie, die niet alleen lokaal geworteld is, maar ook door de vredesbewegingen en diverse politieke overheden uitgedragen wordt. Dat de Vlaamse overheid de vredesgedachte centraal wil plaatsen in het herdenkingsproject voor 2014-2018 past in deze traditie. Uit de voorgaande uiteenzetting is gebleken dat deze vorm van herdenking niet in alle opzichten even vanzelfsprekend is. Er zijn enkele aandachtspunten waarmee organisatoren van vredesgezinde herinneringsinitiatieven terdege rekening moeten houden, zeker indien ze zich op een reflectieve en open manier in het veld van de herinnering willen engageren en niet op onverwachte kritiek willen stoten – bijvoorbeeld uit de hoek van andere herdenkingstradities of van historici.

Hierboven werden twee aandachtspunten in het bijzonder besproken, die we als kritische randvoorwaarden naar voren schuiven om een normatief en historisch verantwoord herdenkingsproject op te zetten. Een eerste punt betreft de diversiteit en mogelijke ambiguïteit van oorlogsherdenkingen en herinneringssites, die niet alleen historisch te verklaren zijn, maar ook voortkomen uit de aard van het collectieve geheugen van een samenleving. We hebben geargumenteed dat herdenkingen die de vredesgedachte centraal willen plaatsen niet alleen hun eigen inhoudelijke vredesboodschap moeten overdragen, maar er ook moeten over waken dat ze zich open en dialogisch opstellen ten aanzien van andere of afwijkende herdenkingsvormen. Dit betekent dat ze hun eigen *vredesgezinde herinneringsboodschap* ten volle kunnen uitdragen, maar daarbij ook dienen te streven naar een *vredevolle herinneringscultuur*, waarin verschillende praktijken en opvattingen een plaats hebben. Het is – anders geformuleerd – niet de bedoeling om de vredesgedachte als centrale boodschap en erfenis van de Eerste Wereldoorlog op te dringen aan alle tradities en stromingen die in het Vlaamse herdenkingslandschap aanwezig zijn.

Een tweede punt waarop we de aandacht gevestigd hebben is de verhouding tussen herinnering en geschiedenis. We hebben uitgebreid stilgestaan bij de kritische opmerkingen die door historici geformuleerd worden over de hedendaagse herinneringshousse. In het bijzonder hebben we twee uitdagingen belicht: de risico's verbonden aan het normatieve karakter van herinnering en het gevaar dat herinneringsinitiatieven het verleden op een eenzijdige of manipulatieve manier benaderen. Deze kritische bemerkingen zijn fundamenteel, en kunnen door diegenen die zich engageren in herinneringsprojecten alleen op eigen risico genegeerd worden. In beide gevallen hebben we echter manieren gesuggereerd hoe organisatoren deze uitdagingen kunnen adresseren. Ten eerste hebben we gesteld dat het risico op een anachronistische of een officieel voorgeschreven moraliserende lezing van de geschiedenis erkend en vermeden moet

worden. Tegelijkertijd hebben we geargumenteed dat normatieve keuzes zich onvermijdelijk opdringen bij herdenkingsinitiatieven. In dit verband hebben we gesuggereerd dat het vanuit moreel oogpunt te verkiezen is dat herinneringsinitiatieven op een emancipatorische manier ingezet worden. Dit betekent dat herdenkingen die aanzetten tot een kritische reflectie en een motivatie tot vrede de voorkeur genieten boven herdenkingen die bijdragen tot het voortduren van fysiek, structureel of symbolisch geweld. Ook de overheid, als belangrijke speler in het herinneringsveld, kan hier een rol spelen. Niettemin is voorzichtigheid geboden. Het gevaar bestaat dat de geschiedenis eenzijdig benaderd wordt. Daarom hebben we ervoor gepleit dat herdenkingsprojecten het verleden niet instrumentaliseren vanuit een hedendaagse doelstelling, maar het zo kaderen dat het een aanzet vormt tot kritische reflectie en de motivatie om ook vandaag actief aan vrede te werken.

De conclusie die uit deze conceptuele uiteenzetting getrokken kan worden is dat overheden zich ten volle kunnen engageren in vredesgezinde herdenkingsprojecten, mits ze rekening houden met de kritische randvoorwaarden zoals die hierboven geduïd werden. Op basis van deze conclusie kunnen we nu overgaan naar een meer concrete uitwerking van de centrale vraag van dit rapport: hoe kan het herdenkingsproject '100 jaar Grote Oorlog' in de praktijk verbonden worden met de vredesgedachte?

4 Praktijkdeskundigen en stakeholders aan het woord

4.1

Opzet van de bevraging

In België, en in het bijzonder in Vlaanderen, bestaat er op het gebied van oorlogsherdenkingen heel wat expertise, bijvoorbeeld wat de bescherming en ontsluiting van het oorlogserfgoed, het herinneringstoerisme en het opzetten van educatieve herinneringsprojecten over de Eerste Wereldoorlog betreft. Om vanzelfsprekende redenen is – wat de Eerste Wereldoorlog betreft – een aanzienlijk deel van deze expertise gebundeld in de Westhoek. Diverse actoren zoals overheden, erfgoedwerkers, musea, toeristische diensten en educatieve organisaties houden zich met herdenkings- en herinneringsinitiatieven over de Eerste Wereldoorlog bezig. Om na te gaan hoe het herdenkingsproject ‘100 jaar Grote Oorlog’ in de praktijk aan het vredes-thema gekoppeld kan worden hebben we op deze expertise een beroep gedaan. Dat gebeurde door middel van een kwalitatieve, schriftelijke bevraging. Aan de hand van een gestructureerde vragenlijst met open vragen peilden we bij een groep stakeholders en praktijkdeskundigen uit verschillende sectoren naar hun ervaringen met oorlogsherdenkingen en herinneringsprojecten, hun verwachtingen ten aanzien van de herdenking van de Eerste Wereldoorlog, alsook hun ideeën over hoe het vredes-thema in het herdenkingsproject tot uitdrukking gebracht kan worden.⁹⁹

Uiteraard moet bij het interpreteren van de resultaten rekening worden gehouden met het gegeven dat in de bevraging respondenten aan het woord komen die in sommige gevallen ook een belang te verdedigen hebben. Niettemin levert de bevraging waardevolle resultaten aan. Door de concrete, op praktische ervaring gesteunde suggesties en ideeën van praktijk-mensen te bundelen, krijgen we een beter zicht op hoe – in de verschillende luiken van het herdenkingsproject – een vredesgedachte als centrale boodschap tot uitdrukking gebracht kan worden. Bovendien krijgen we ook een beeld van de verwachtingen die in het ‘veld’ leven met het oog op de herdenkingen van 2014-2018. Zoals op voorhand aan de respondenten werd meegedeeld, geven we hun antwoorden anoniem weer.¹⁰⁰

Het project van de Vlaamse overheid voor de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog in 2014-2018 omvat meerdere luiken, die aansluiten bij diverse Vlaamse bevoegdheids-domeinen zoals buitenlands beleid, onroerend en cultureel erfgoed, toerisme, onderwijs en media.¹⁰¹ De bevraging werd zo opgesteld dat praktijkdeskundigen uit al deze diverse domeinen aan het woord kwamen en dat over al deze domeinen vragen werden gesteld. Achtereenvolgens kregen de bevrageerden – na een aantal inleidende, algemene vragen over de relevantie van herdenkingen – vragen voorgelegd over de internationale dimensie van het project, erfgoed, evenementen, onderwijs en jeugd, en media.¹⁰² Deze indeling wordt hieronder, bij de bespreking van de resultaten van de bevraging, grotendeels gevolgd, met uitzondering van 1) de vragen over erfgoed en evenementen, die hieronder in eenzelfde paragraaf (‘Erfgoed, plechtigheden en evenementen’) worden besproken, en 2) de vragen over het herdenkingstoerisme, die omwille van het belang en enkele specifieke uitdagingen van dit soort toerisme in een afzonderlijke paragraaf behandeld worden (de vragen over toerisme kwamen in de vragenlijst aan bod bij de thema’s internationale dimensie en erfgoed).

4.2

De relevantie van de herdenking van de Eerste Wereldoorlog

Voor we de respondenten specifieke vragen voorlegden over de verschillende luiken van het herdenkingsproject stelden we hen eerst een aantal algemene vragen over het *waarom* en het *hoe* van herinnering en herdenking. De vraag kan immers gesteld worden waarom we een oorlog blijven herdenken die bijna honderd jaar geleden plaatsgreep. Zoals we in de voorgaande hoofdstukken gezien hebben, zijn er verschillende redenen waarom samenlevingen hun oorlogsverleden blijven herdenken. Ten eerste kan dat verleden bijzonder tastbaar en zichtbaar aanwezig blijven, zoals dat bijvoorbeeld het geval is in de Westhoek, waar het landschap nog steeds bepaald wordt door de vele begraafplaatsen en monumenten. Ten tweede kan de samenleving er aan hechten bepaalde episodes uit het verleden te blijven herdenken omdat deze als educatief betekenisvol of als identiteitsvormend worden aanzien. Ten derde kan de oorlogsherinnering een aspect vormen van een bredere herinneringshousse (zie paragraaf 2.4). Ten slotte kunnen ook economisch motieven spelen, in de zin dat het oorlogsverleden een interessante trekker voor het toerisme vormt.

1. In de eerste algemene vraag peilden we naar de visies van de respondenten over de relevantie van de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Specifiek werd hen de vraag voorgelegd of ze het belangrijk vinden dat we als samenleving de Eerste Wereldoorlog blijven herdenken.¹⁰³ Uit de antwoorden blijkt dat er bij de bevraagde stakeholders een consensus bestaat over het belang van het blijven herdenken van de Eerste Wereldoorlog. Meerdere bevraagden gebruiken de woorden “uiteraard”, “essentieel” of “absoluut” in hun antwoord. Het belang van WO1-herdenking wordt geduid aan de hand van verschillende motieven. Een *eerste* groep respondenten wijst op het historische belang van de Eerste Wereldoorlog. De oorlog was een mijlpaal in de geschiedenis die – als “de kiem van een aantal andere grote conflicten” – ingrijpende gevolgen had voor het verdere verloop van de 20e eeuw, en waarvan de impact en de sporen nog steeds te ontwaren zijn, niet alleen in “onze regio” en in de “geest en identiteit” van heel wat mensen, generaties en gemeenschappen, maar ook in de hedendaagse internationale politiek. De Eerste Wereldoorlog had, als “nationalistisch conflict dat door allerhande allianties uitgroeide tot een wereldwijd conflict waarbij meer dan vijftig naties betrokken waren”, niet alleen een globaal karakter, de oorlog had ook een belangrijke impact in de eigen samenleving (“in meerdere opzichten is de oorlog een breukmoment in de geschiedenis van onze samenleving geweest.”). Een respondent vat samen:

“Het is essentieel WO1 te blijven herdenken, niet alleen omwille van de diepe sporen die hij in onze regio heeft achtergelaten maar ook omwille van de wereldschaal van het conflict en de relevantie van zijn bronnen voor de hedendaagse internationale politiek.”

Een respondent wijst ook op het historische belang van de Eerste Wereldoorlog voor de oorlogsvorming. Tijdens de oorlog werden voor de eerste keer massavernietigingswapens ingezet (bijvoorbeeld gas), die tot gevolg hadden dat de oorlog anoniemer werd.

Een *tweede* groep respondenten geeft aan dat de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog interessante en relevante hedendaagse inzichten biedt, met andere woorden dat er lessen voor vandaag uit getrokken kunnen worden. Een respondent merkt in dit verband op dat de herdenking van oorlogen en geweld in het verleden ons “blijvend moet herinneren aan de verschrikking van dit soort conflicten”. Andere bevroegden trekken deze argumentatie door. Zo heeft iemand het over “onze verdomde plicht om mensen te confronteren met dit verhaal, vanuit de hoop dat...”, en merkt een andere respondent op dat het belangrijk is “dat ook volgende generaties weet hebben van (het) ontstaan van dergelijke conflicten en hun gevolgen zodat dit in de toekomst niet meer herhaald zal worden”. Er wordt ook verwezen naar hedendaagse conflicten: “deze eisen dus een permanente vredeseducatie!”. Twee respondenten trekken de ‘les’ van de oorlog verder open; volgens de ene leert de Eerste Wereldoorlog “iets over het wezen van een economische systeemcrisis, gekenmerkt door een strijd om grondstoffen en afzetmarkten, kolonialisme,...”, volgens de andere

“is de Eerste Wereldoorlog geschikt om mensen te confronteren met de gruwelen van oorlog, massavernietiging, de uitwassen van industriële economieën en moderne samenlevingen, en de gevaren van een te zeer op de staat gecentreerde omgang met internationale politiek. Dit zijn stuk voor stuk ook vandaag nog relevante inzichten.”

Een andere respondent wijst er ook op dat de herinnering van de oorlog ook kan aanzetten tot vredesopvoeding over de ‘kleine vrede’:

“Uiteraard is het heel belangrijk lessen te trekken uit de geschiedenis. [...] Daarvoor kan educatie over, lessen geschiedenis over en het herdenken (herinneren) van die woelige periode jongeren van bij het begin alert maken om verdraagzaam en steeds met respect voor de andere te zoeken naar oplossingen voor problemen.”

Een *derde* manier waarom respondenten de herdenking van de Eerste Wereldoorlog belangrijk vinden is de impact die de oorlog had op “onze identiteit”. Zo schrijft een respondent dat

“Om te weten waar we als samenleving naartoe gaan, is het belangrijk om te weten waar we vandaan komen. In het verleden liggen onze roots; in ons oorlogsverleden zijn deze nog een stuk intenser aanwezig. Roots mag je niet kwijtspelen, ze zijn een deel van jezelf.”

Hij vindt bijval bij een andere stakeholder die opmerkt dat het “het kennen en begrijpen van de eigen geschiedenis een onderdeel is van de eigen identiteit”. Andere bevroegden schrijven over de Eerste Wereldoorlog als “een belangrijk ijkpunt, vanwege zijn grote ‘herkenbaarheid’ in Vlaanderen”. Deze herkenbaarheid geldt zeker voor ‘kinderen van de Westhoek’, die volgens een respondent het belang van de oorlog misschien nog gemakkelijker begrijpen dan ‘buitenstaanders’: “wie hier opgroeit, wordt dagelijks geconfronteerd met het resultaat van die oorlog. Je kunt er gewoon niet naast kijken.” Een andere respondent gaat hiermee akkoord en schrijft dat zowel de tastbare littekens van de oorlog (bunkers, kraters, begraafplaatsen, loopgraven, etc.) als de immateriële littekens (de verhalen die de identiteit van de Westhoek en zijn bewoners definieert) nog steeds aanwezig zijn in de streek.

Twee respondenten vermelden ten *vierde* dat het herdenken van de oorlog belangrijk is om “de soldaten die hun leven gegeven hebben voor hetherstel van de vrede en de onafhankelijkheid van België” te blijven eren en gedenken. Herdenken is respect betuigen aan alle slachtoffers, zowel militairen als burgers, van alle nationaliteiten.

Een vijfde groep van vier bevroagden ten slotte geeft aan dat ze de herdenking van de Eerste Wereldoorlog belangrijk vinden, maar koppelen aan deze relevantie een voorwaarde. Twee onder hen zijn bijvoorbeeld van oordeel dat oorlogshedenking alleen maar relevant is “mits er een actuele vredesboodschap aan gekoppeld wordt” (mijn cursivering).

Een andere bevroagde schrijft dat het belangrijk is de oorlog te blijven herdenken

“op voorwaarde dat wordt erkend dat de motivatie om te herdenken kan verschillen, niet alleen van persoon tot persoon, maar ook van gemeenschap tot gemeenschap. De reden waarom men WO I wil herdenken kan verschillen van gemeenschap tot gemeenschap en is afhankelijk van: de impact van WO I in de eigen regio, het aanwezige erfgoed/de aanwezige herinneringsplaatsen rond WO I en de aanwezige expertise (bv. bij musea, heemkundigen, onderzoekers e.d.)”

2. Nadat gepeild werd naar de visie van de respondenten over het maatschappelijk belang van herdenking op zich, werd hen gevraagd of het ook relevant is deze herdenkingen te actualiseren, bijvoorbeeld door er een hedendaagse boodschap aan te verbinden. Er zijn immers verschillende manieren om te herdenken: een herdenking kan louter historisch ingevuld worden, waarbij er alleen naar gestreefd wordt de geschiedenis van de oorlog over te dragen, maar kan ook op een actualiserende manier opgezet worden, wat dan inhoudt dat men ook probeert er een hedendaagse relevantie aan te geven. Dat deze vraag leeft bij praktijkmensen en stakeholders bleek tijdens een studiedag over ‘Erfgoed, herdenking en herinnering’ die georganiseerd werd door het projectsecretariaat van de Vlaamse overheid dat het herdenkingsproject coördineert, in samenwerking met FARO (het Vlaams Steunpunt voor Cultureel Erfgoed). Ook daar spitste de discussie zich toe op de vraag of het wenselijk is dat het herdenkingsproject een bepaalde boodschap over de Eerste Wereldoorlog en het erfgoed meegeeft. Hierover bestond onenigheid. Sommigen waren van oordeel dat de herinnering aan de oorlog en zijn slachtoffers levend moet gehouden worden zonder dat er een specifieke (politieke) boodschap wordt meegegeven, en dat erfgoed niet gebruikt kan worden voor een politiek verhaal. Volgens deze visie moet er vooral gestreefd worden naar objectiviteit. Andere deelnemers aan de studiedag wezen er op dat objectiviteit een illusie is, zeker in herinnering, en stelden dat er met het herdenkingsproject wel degelijk een verhaal verteld moet worden.¹⁰⁴

Op onze vraag of het relevant is om de honderdjarige herdenking van WO I te actualiseren, antwoordt een meerderheid van de respondenten bevestigend. Sommigen onder hen vermelden daarbij uitdrukkelijk vrede als actuele boodschap, terwijl anderen het belang beklemtonen van de actualisering van het herdenkingsproject op zich, zonder te specificeren welke boodschap volgens hen dan uitgedragen moet worden. Vijf respondenten drukken zich eerder in voorzichtige en voorwaardelijke termen over een actualisering uit, terwijl één respondent ronduit weigerachtig staat om een hedendaagse boodschap aan het project te verbinden.

Sommige bevroagden die pleiten voor een actuele boodschap noemen een hedendaagse relevantie “essentieel”, een “plicht” (“het is denk ik ook onze plicht om de herdenking te actualiseren, om de gedachte ‘nooit meer oorlog’ in stand te houden en te verspreiden, gezien de vele conflicten vandaag”), of een “levensnoodzakelijke” voorwaarde. Zo schrijft een respondent dat

“Indien deze herdenking alleen een terughalen van de gebeurtenissen uit het verleden is, dan wordt een grote kans gemist. Want alleen wanneer wij uit het verleden lessen trekken naar de toekomst toe is de inspanning van het herdenken het waard.”

De idee dat de herdenking meer moet doen dan alleen historische feiten en gebeurtenissen overdragen wordt door meerdere respondenten gedeeld. Zo wordt geschreven dat een actualisering nodig is voor het bevorderen van de “betrokkenheid” en het concreet en tastbaar maken van de herdenking. Iemand anders schrijft:

“zonder een actualisering zou de herdenking alleen een les in geschiedenis zijn. Op zich heel interessant, maar vermoedelijk te smal om een draagvlak bij een ruim publiek te creëren.”

Verschillende bevrageden vermelden expliciet dat de boodschap die het project volgens hen moet uitdragen die van ‘Nooit Meer Oorlog’ is. Er wordt gesteld dat de herdenking een “permanente vredeseducatie” moet inhouden en dat het vredesstreven niet alleen moet blijken in “een of andere beginseltekst, maar ook in de keuze en het ‘reliëf’ dat aan de activiteiten gegeven wordt”. Veel respondenten die aan het project een actuele dimensie willen geven, brengen de herdenking van WOI in verband met hedendaagse conflicten. Een respondent schrijft bijvoorbeeld dat de oorlog “beslist” geduid moet worden in zijn politieke, maatschappelijke en economische context, met oog voor de impact op gewone burgers en “met linken naar huidige conflicten in de wereld”. Volgens een andere respondent biedt de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog veel aanknopingspunten om een hedendaags verhaal te vertellen:

“Het is juist door veelzijdige linken te leggen met actuele thema’s zoals vluchtelingen, asielprocedures, verdraagzaamheid, werkloosheid, economische crisis, politieke crisis, militaire uitgaven vergelijken met ontwikkelingsinspanningen op wereldvlak... dat je deze internationale kwestie van de WOI brandend actueel kan presenteren. Dat het ooit mogelijk was dat mensen op grote schaal elkaar uitroeiden... moet als een waarschuwing blijven klinken.”

Deze respondent voegt daar nog aan toe dat de oorlogsgeschiedenis niet alleen negatieve lessen te bieden heeft, maar ook positieve, zoals de vaststelling dat mensen in staat zijn om internationale instellingen op te richten die een bemiddelende rol kunnen spelen in conflicthantering. Iemand anders gaat hiermee akkoord:

“Een studie van de geschiedenis laat je toe bepaalde mechanismen te herkennen in de hedendaagse maatschappij, zowel in goede als slechte zin. Het helpt je de wereld waar je vandaag mee geconfronteerd wordt te kaderen, te begrijpen en aan te pakken.”

Twee respondenten brengen de noodzaak om de herdenking te actualiseren in verband met het bereiken van jongere generaties. Dat is niet alleen belangrijk om jongeren bij de herdenking te betrekken (“er dient een hedendaags referentiekader te worden gecreëerd indien men jongeren wil bereiken met het programma”), maar ook om hen bewust te maken van “het geheel” en “het verhaal van zij en wij te duiden”, zodat ze in staat zijn dergelijke tegenstellingen te overstijgen. Eén respondent vat al deze verschillende argumentaties samen in zijn antwoord:

“we leven in een andere tijd: het is belangrijk om de gebeurtenissen van 100 jaar geleden historisch correct te duiden, maar tevens in zijn context te plaatsen. Herinnering mag geen aloude patronen van vijandschap, van winnaars en verliezers bevestigen en bestendigen (bvb. Duitsland nog steeds als vijand beschouwen). Integendeel, we moeten dit overschrijven door een natiegerichte visie op WOI te extrapoleren naar een internationaal en multicultureel verhaal. Enkel de geschiedenis vertellen zoals ze was, zonder te duiden, alsof geschiedenis waarde vrij is/zou zijn, is onvoldoende. Er moet plaats zijn voor interpretatie,

voor duiding door de link te maken met hedendaagse gebeurtenissen, problematieken. Ook naar jongeren, nieuwe generaties is dit belangrijk.”

Een groep van vijf respondenten gaat akkoord dat een hedendaagse invulling relevant is, maar drukt zich ook genuanceerd en in voorwaardelijke termen uit over hoe aan deze actualisering vorm gegeven moet worden. Iemand schrijft dat actualiseren relevant is, maar vooral “historisch relevant” moet zijn en niet alleen om toeristische redenen mag gebeuren. Twee bevroagden zijn van oordeel dat een hedendaagse boodschap nodig is, maar dat het ook belangrijk is dat de diversiteit aan boodschappen erkend wordt: “dus meerdere verhalen van onderuit (vanuit de diverse lokale, etnisch-culturele gemeenschappen) i.p.v. 1 herdenkingsdiscours dat wordt opgelegd door 1 nationale of internationale instantie”. Een andere respondent, die stelt dat een actualisering zeker relevant maar daarom nog niet absoluut noodzakelijk is, waarschuwt voor het risico op anachronismen, door te stellen dat het niet wenselijk – want a-historisch – is om gebeurtenissen van toen uit hun historische context te halen of om de relevantie van geschiedenis te reduceren tot alleen die elementen die geactualiseerd kunnen worden. Uiteindelijk moet het verleden volgens deze respondent in zijn historische samenhang of context begrepen worden, en niet in functie van lessen die uit het verleden kunnen getrokken worden. Niettemin, zo wordt tot slot van dit antwoord opgemerkt, is het wel mogelijk dat inzichten die toen opgang maakten (zoals ‘Nooit Meer Oorlog’ of het niet tegen elkaar laten vechten van arbeiders en boeren ter meerdere eer en glorie van het vaderland) de aanzet geven tot een hedendaagse reflectie. Een laatste respondent merkt kritisch op dat

“herdenken [altijd] gebeurt vanuit een bepaalde tijdsgeest. De wijze waarop de gedachte-nis levend wordt gehouden (door wie en waarom?) kan in vele opzichten verschillen. Maar nieuwe boodschappen daaraan verbinden is vaak de feiten herschrijven, hertekenen .. met welk recht?”

Eén respondent ten slotte staat ronduit weigerachtig ten opzichte van het actualiseren van de boodschap van herdenking: “De kracht zit er hem in om dit echt niet te doen. Integendeel: dit zou een verkeerd beeld kunnen scheppen. Het thema blijft zo actueel.”

3. Een van de doelstellingen van het herdenkingsproject is een breed gedragen herdenking op te zetten, bijvoorbeeld door een breed spectrum aan organisaties en stakeholders te betrekken. We vroegen aan de respondenten welke actoren (zoals overheden, organisaties, groepen,...) volgens hen zeker bij het project betrokken moeten worden. Een meerderheid van de bevroagden somt voornamelijk overheidsdiensten en organisaties in Vlaanderen op. Wat de overheden betreft worden onder meer Vlaamse diensten uit alle relevante beleidsdomeinen genoemd (toerisme, cultuur, erfgoed, onderwijs), alsook de lokale en provinciale overheden. Enkele respondenten vermelden organisaties uit de culturele erfgoedsector, zoals FARO, de erfgoedcellen, de heemkundekringen, en specifieke oorlogsmusea. Iemand noemt ook de lokale gidsen. Sommige bevroagden vermelden de openbare omroep, waarvan gesteld wordt dat in het kader van de herdenking voor de VRT “echt een maatschappelijke taak weggelegd is”. Twee respondenten zouden ook graag kunstenaarsorganisaties, jonge muziekgroepen of bekende rockartiesten bij het project betrekken, “zodat ook de jongere generatie zich meer bewust wordt”.

Een zestal respondenten heeft ook oog voor het federale niveau en de andere landsdelen in België. Een respondent is kritisch over de huidige gang van zaken en stelt dat de Eerste Wereldoorlog een

“Belgisch gegeven [was], alleen Vlaamse overheid als organisator en dan nog beperkt tot toerisme is in tegenspraak met de doelstelling van het project. Met 100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen wordt gemikt op internationale verstandhouding terwijl het blijkbaar niet mogelijk is om nationaal samen te werken.”

Hij vindt bijval bij iemand die stelt: “het was tenslotte België dat in de oorlog verzeild raakte”. Andere bevrageden beperken zich tot het noemen van relevante federale en Waals/Franstalige organisaties die volgens hen zeker een plaats kunnen krijgen in het project, zoals de federale coördinator voor de honderdjarige herdenking, het ministerie van Defensie, het Legermuseum, het Veteraneninstituut, het Algemeen Rijksarchief, het Afrikamuseum, en de Franstalige pedagogische coördinatie dienst *Démocratie ou barbarie*.

Een aantal respondenten vermelden internationale partners, zoals de Angelsaksische landen, Frankrijk, de voormalige kolonies, en ook Duitsland. Een respondent noemt uitdrukkelijk zowel de *Commonwealth War Graves Commission* als de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*.

Drie bevrageden ten slotte wijzen op het belang van het betrekken van professionele historici en wetenschappelijke onderzoeksinstituten. Zo merkt iemand op dat “gekwalficeerde historici het best geplaatst zijn om een dergelijke herdenking een gefundeerd karakter te geven”.

4. We vroegen de respondenten ten slotte ook welke plannen hun organisatie heeft met het oog op het herdenkingsproject 2014-2018 en welke boodschap ze met hun activiteiten en projecten wensen uit te dragen. Uit de antwoorden blijkt dat een groot aantal projecten op stapel staat met het oog op de herdenkingsperiode 2014-2018, zoals plechtigheden op Vlaams en Belgisch niveau, investeringen in infrastructuur, exposities, de bescherming en ontsluiting van oorlogserfgoed, vormingen voor erfgoedwerkers en leerkrachten, educatieve projecten, lokale programma's in gemeenten (waaronder de 'martelaarssteden'), artistieke evenementen, fiets- en wandelroutes, etc. Wat de boodschap betreft die de bevragede organisaties met hun projecten willen overdragen, blijkt dat een vredesboodschap populair is, maar dat ook andere thema's genoemd worden. Negen respondenten vernoemen vrede, 'Nooit Meer Oorlog' of “het blijvend herinneren aan de gruwel van de oorlog” als boodschap, waarbij sommigen ook aandacht vragen voor “het aan banden leggen van wapenproductie en -handel, dus de beknotting van het militair-industrieel complex, en grote investeringen in conflictbeheersing”. Een vijftal bevrageden noemt als centrale boodschap waarden als individuele en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, burgerzin of actief respect, soms in combinatie met de vredesgedachte:

“Voor de boodschap dat ons land kiest voor een verdraagzame maatschappij, waar de elementen niet meer aanwezig zijn om nog dergelijke wereldwijd conflict mogelijk te maken. 'Verdraagzaamheid' begint in het persoonlijk leven, deint uit in het sociale weefsel van elke dag op lokaal niveau, heeft zijn weerklink in het leven van de gemeenschappen in dit land en kan zo zijn weerklink vinden op het internationaal gebeuren.”

Twee respondenten vermelden als centrale boodschap van hun organisatie “inzicht in de historische en actuele aspecten van WO1”, en het “eren en herdenken” van de soldaten die in de Eerste Wereldoorlog hebben gevochten.

4.3

Het internationale luik

Meer dan vijftig hedendaagse staten waren betrokken bij de krijgsverrichtingen aan het Westelijk front.¹⁰⁵ Soldaten uit vijf continenten kwamen naar Vlaanderen om er in de loopgraven te vechten en er vaak ook te sterven en begraven te worden.¹⁰⁶ In het herdenkingsproject van de Vlaamse overheid speelt het internationale luik dan ook een belangrijke rol. Het is de bedoeling van de overheid dat de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog een gebeuren met een internationale uitstraling wordt. De Vlaamse overheid heeft zich intussen al geëngageerd in verschillende internationale projecten en plannen. Er werden gesprekken opgestart met de diplomatieke vertegenwoordigers van verschillende landen die bij de herdenking betrokken zullen worden. Tijdens deze gesprekken werd bijvoorbeeld het Vlaamse voorstel besproken om een *'International Declaration on Flanders Fields'* te ondertekenen, waarin Vlaanderen samen met zijn internationale partners oproept de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog levend te houden. Vlaanderen heeft ook het plan opgevat om, in samenwerking met Wallonië en Frankrijk, de herinneringslandschappen van de Somme, de Marne en de IJzer te laten erkennen als UNESCO Werelderfgoed. Ook op interregionaal niveau wordt er samengewerkt, zoals in het Frans – Vlaams – Waals project *'De Grote Oorlog Herdacht'*.¹⁰⁷

1. In de bevraging peilden we bij de respondenten naar hun visies over het internationale luik van het herdenkingsproject. Ten eerste vroegen we ze welke andere mogelijkheden tot internationale samenwerking ze zien. De antwoorden bieden een reeks concrete ideeën voor internationale initiatieven, zoals de organisatie en uitwisseling van grensoverschrijdende tentoonstellingen, een internationaal register van gesneuvelden (van beide kampen), internationale initiatieven op het vlak van wetenschappelijk onderzoek, de productie van televisieprogramma's die ook in het buitenland getoond kunnen worden, en een gezamenlijke website met applicaties voor bezoeken aan de verschillende herinneringslandschappen. Respondenten benadrukken ook dat er niet alleen gefocust moet worden op samenwerking tussen internationale overheden, maar dat ook particuliere organisaties zoals de vredesbewegingen kunnen samenwerken. Anderen wijzen op het belang van uitwisselingen tussen scholen en jongerenverenigingen, niet alleen om hen met het oorlogserfgoed, maar ook met elkaar kennis te laten maken. Eén respondent schrijft dat het, naast grote projecten zoals het Unesco-dossier, ook belangrijk is

“de internationale rol van het jeugdverblijf in Mesen beter naar waarde te schatten. Jongeren zijn de toekomstige politici, toekomstige kiezers, ... Zij moeten ondersteund worden en inzien dat op internationaal vlak nog veel beter kan worden samengewerkt willen we internationale conflicten in de toekomst voorkomen. Algemeen zou je kunnen stellen dat het leren van vreemde talen, uitwisselingen van jongeren hier met jongeren die in specifieke gebieden leven een enorme waarde meebrengt. Investeren in die mogelijkheden lijkt me zinvol om naast de groots opgezette verklaringen van staatshoofden en regeringsfunctionarissen ook de gewone en betrokken jongeren te betrekken.”

Twee respondenten benadrukken het belang van het zoeken naar samenwerkingsmogelijkheden met Duitse organisaties. Een van hen schrijft bijvoorbeeld: “Ik zou zeker pleiten voor een samenwerking met Duitsland, het mag immers geen project enkel van de ‘overwinnaars’ worden”. Daarnaast wordt ook opgemerkt dat het waardevol is om samenwerking op te zetten met landen die tijdens de Eerste Wereldoorlog nog kolonies waren. Een respondent voegt hieraan toe dat we

misschien niet alleen moeten kijken naar de bevolkingsgroepen die aan op het Westelijk front aanwezig waren, maar ook aandacht moeten hebben voor hoe de oorlog geëxporteerd werd naar landen in andere werelddelen, zoals Belgisch Congo of toenmalig Duits Oost-Afrika.

2. De opmerkingen over samenwerking met Duitsland en de voormalige kolonies brengen ons bij de volgende vraag. Omwille van de cruciale rol die hun troepen tijdens de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek speelden, alsook hun voortdurende inspanningen om hun gesneuvelden te herdenken en de vele begraafplaatsen en memorialen in ere te houden, zullen de landen van het Britse *Commonwealth* zichtbaar aanwezig zijn tijdens de herdenkingsperiode van 2014-2018. Aan de respondenten werd de vraag voorgelegd of ze concrete ideeën hadden hoe ook overheden en organisaties uit andere landen zoals Duitsland, Frankrijk en niet-Europese landen bij de herdenkingsactiviteiten betrokken kunnen worden.¹⁰⁸

Een aantal respondenten antwoordt in algemene termen op deze vraag door het belang te beklemtonen van samenwerking met Duitse overheden en organisaties, zoals de *Volksbund*. Een respondent schrijft bijvoorbeeld:

“Duitsland mag niet ontbreken op die herdenkingsmomenten. Het Duitse kerkhof, de Duitse graven hebben ook hun belang. In de grond zijn allen gelijk, waarom kon dit niet boven de grond? Waarom waren de tegenstellingen zo opgedreven? Welke mechanismen speelden mee?”

Ook het belang van het multiculturele karakter van herdenkingsevenementen wordt door enkele respondenten benadrukt. Iemand merkt op dat het “risico om er weer een ‘wit’ verhaal van te maken zwaar op de loer [ligt]... wat met ongekeerde geschiedenissen van soldaten uit niet-buurlanden?” Deze respondent stelt voor om ook leden van deze gemeenschappen die in Vlaanderen wonen bij herdenkingsprojecten te betrekken.

Andere respondenten reiken vooral concrete ideeën aan voor projecten die het internationale luik van het herdenkingsproject verder vorm kunnen geven. Zo worden onder meer genoemd een voetbaltornooi naar analogie met de legendarische voetbalwedstrijden tijdens de kerstbestanden in 1914, een menselijke ketting langs het hele westerse front van Nieuwpoort tot de Frans-Zwitserse grens met mensen van alle landen die bij de oorlog betrokken waren, uitwisselingen tussen scholen, internationale samenwerking tussen pacifistische organisaties, mediareportages (bijvoorbeeld op de radio) die niet alleen de rol van de meer dan vijftig staten tijdens de oorlog belichten maar ook de manier waarop de herinnering in deze landen voortleeft, internationale thesisprijzen, en het stimuleren van onderzoek en verspreiding van onderzoeksresultaten in verschillende landen, bijvoorbeeld door congressen te organiseren. Dit idee van congressen wordt door meerdere respondenten genoemd, waarbij niet alleen academische congressen worden voorgesteld, maar bijvoorbeeld ook studiedagen waarop overheidsinstanties en organisaties ervaringen en goede praktijken uitwisselen over hun herdenkingsbeleid en over hun inspanningen in het domein van herinnerings- en vredeseducatie.

3. Uit de eerste twee hoofdstukken van dit rapport is ten overvloede gebleken dat oorlogsherdenkingen gekenmerkt worden door een grote diversiteit aan tradities, praktijken en boodschappen. Zo wordt zeker niet in alle landen de herdenking van de Eerste Wereldoorlog gekoppeld aan de vredesgedachte.¹⁰⁹ Militaire symbolen en een patriottische vormtaal – die de

overwinning van het ene volk op het andere viert – eisen integendeel vaak nog een belangrijke rol op, bijvoorbeeld in opschriften op monumenten. We wilden de respondenten over dit thema laten reflecteren door hen de vraag te stellen of de diversiteit van oorlogsherdenking volgens hen een invloed zou kunnen hebben op het Vlaamse herdenkingsproject, bijvoorbeeld wat de organisatie van internationale plechtigheden en projecten betreft.¹¹⁰ Bij de respondenten leven hierover verschillende visies en meningen.

>> Een groep van een viertal respondenten grijpt de vraag voornamelijk aan om kritiek te formuleren op bepaalde herdenkingstradities. Eén respondent klaagt bijvoorbeeld het militarisme in herdenkingen aan:

“De Britse herdenkingstraditie baadt in een sfeer van militaire heroïek, dienstig aan de actuele inzet van het Britse leger bij interventies die vaak eerder door belangen dan door idealen worden gedreven. Mutatis mutandis geldt al te vaak hetzelfde voor de Belgische traditie. De Vlaamse herdenkingstraditie wijkt hier - gelukkig - sterk van af. Zij heeft geen nood aan mooipraterij en gezwollen retoriek maar gaat onverkort voor vrede.”

Een tweede respondent vreest dat de herdenking in Vlaanderen “een proportioneel te grote Britse klemtoon en karakter zal krijgen”. Hij noteert bijvoorbeeld dat de jaarlijkse 11 novemberherdenking aan de Menenpoort in Ieper, een Brits monument, meer aandacht krijgt dan de herdenking bij het graf van de Onbekende Soldaat in Brussel. Twee andere respondenten formuleren vooral kritiek op nationalistische vormen van herdenking. Een van hen is van oordeel dat deze kritiek ook van toepassing is op het Vlaamse herdenkingsproject. Hij schrijft dat de “Eerste Wereldoorlog momenteel ‘Vlaams’ wordt ingekleurd”, wat volgens hem “een foute benadering” is:

“Het is niet omdat ‘De Westhoek’ zo’n centrale rol innam dat het volledige verhaal plots een Vlaams verhaal wordt. Op politiek niveau merk je dat bepaalde ‘Vlaamse’ zaken binnen de historiek van de oorlog meer naar voor worden geschoven dan andere, en dat is betreurenswaardig. Laat ons niet vergeten dat ‘de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog’ centraal moet staan en dat die nationalistische inslag ons geen stap verder helpt... Dat men in Frankrijk en Engeland de oorlog anders benadert is alom gekend. Maar net daarom moeten wij ‘ons doel’ voor ogen blijven houden.”

De tweede respondent is ook kritisch over nationalistische herinneringsnarratieven (“de boodschap mag niet gepolitiseerd worden en [dient] vrij te zijn van een nationalistische ondertoon”), en koppelt hieraan een pleidooi voor een Europese herdenkingssfeer: “de Europese Unie zou de herdenking naar zich toe kunnen trekken en over de landsgrenzen heen als gezamenlijke herdenkingsplechtigheid heen uitbouwen”.

>> De andere respondenten stellen in hun antwoorden dat de diversiteit in herdenkingspraktijken onvermijdelijk is. Binnen deze groep zijn echter verschillende argumentaties te onderscheiden. Een eerste groep bevestigd erkent wel degelijk de diversiteit, maar drukt zich tegelijkertijd ook in kritische of voorwaardelijke termen uit. Eén respondent merkt bijvoorbeeld op dat diversiteit onoverkomelijk is en een verrijking kan betekenen, maar voegt daaraan toe: “als dat militaristische maar achterwege blijft”. Een andere merkt op dat “het organiseren van events op maat van de potentiële bezoeker moet gebeuren. Als de Brit en co het nu eenmaal liever patriottistisch of bombastisch heeft, dan is dat maar zo.” Iemand anders gaat iets verder en schrijft:

“het zal een zaak zijn van geven en nemen, bepaalde dingen zullen echter jammer genoeg nooit verdwijnen, we moeten een manier vinden om ermee te leren omgaan of om te buigen en organisaties de gedachte van vrede en verzoening duidelijk meegeven. Het is onze taak.”

Een tweede groep respondenten is van oordeel dat de verschillende vormen van herdenking naast elkaar kunnen bestaan, complementair kunnen werken, of zelfs een verrijking kunnen inhouden. Zo is iemand van oordeel dat Vlaanderen zelf duidelijke doelstellingen voor de herdenking moet formuleren en daarop moet focussen. Dat er daarnaast andere invullingen zullen bestaan noemt hij onvermijdelijk, en “helemaal niet erg”. Hij is ervan overtuigd dat als het project een duidelijke algemene richting zal aangeven, dat ook het overheersende beeld zal bepalen. Daaraan voegt hij toe dat ook nu al musea als het *In Flanders Fields Museum* en de IJzertoren inzetten op een boodschap die de waanzin of de gruwel van de oorlog vooropstelt, ook al is dat niet noodzakelijk altijd wat de bezoekers in gedachten hadden. Hij besluit dat wat formele plechtigheden in het bijzonder betreft, het rituele aspect ervan gerespecteerd moet worden, maar merkt ook op dat het totale herdenkingsproject veel meer zal inhouden dan alleen plechtigheden. Een andere respondent gaat met deze laatste opmerking akkoord. De verschillende herdenkingsvormen kunnen naast elkaar bestaan: “de klassieke, officiële herdenkingsplechtigheden naast de eerder eigentijdse en artistieke herdenkingsevenementen”.

Andere respondenten in deze tweede groep leggen er uitdrukkelijk de nadruk op dat de verschillende tradities en vormen niet alleen naast elkaar moeten kunnen bestaan, maar ook respect moeten opbrengen voor elkaars eigenheden. Iemand schrijft bijvoorbeeld dat we “14 18 waarheidsgetrouw [moeten] herdenken”, en dat “eenieder, vijanden toen en vrienden nu, er zijn eigen conclusie aan [kan] binden. Elke ingreep zou een negatief effect sorteren.” In gelijkaardige zin schrijft iemand dat bepaalde groepen niet zullen worden bereikt, of zelfs “gebruskeerd worden”, als er geen rekening wordt gehouden met de diversiteit in oorlogsherdenking: “dat zou niet alleen jammer zijn”, maar ook “contraproductief kunnen werken!”. Een andere respondent verwoordt deze visie aldus:

“Zoals gesteld gebeurt ‘gedenken’ op verschillende manieren en via verschillende invalshoeken. Het zou arrogant overkomen wanneer in een gezamenlijke herdenking (bv. Vlamingen, Britten en Fransen) de ‘anderen’ niet in de gelegenheid gesteld worden om op hun manier en in hun traditie te herdenken. Deze redenering kan doorgetrokken worden op de gehele herdenkingscyclus. Het zal van veel fijngevoeligheid moeten getuigen om iedereen op zijn manier te laten deelnemen aan de verschillende activiteiten.”

Enkele respondenten gaan dieper in op de noodzaak van deze fijngevoeligheid en respect waarmee gezamenlijke herdenkingsplechtigheden moeten worden opgezet. Een van hen stelt dat het van belang is om van bij de aanvang de gesprekken daarover in een goede vorm te gieten, “een vorm waar iedereen zich in kan terugvinden”. Want:

“stel je even voor dat we gaan herdenken en dat we onherstelbare schade aanrichten door geen rekening te houden met bepaalde gevoeligheden. Een rel zou het gevolg kunnen zijn... de bal zou meteen misgeslagen worden. Dus waakzaamheid blijft steeds belangrijk.”

De tweede stelt dat het voor zich spreekt dat het eigenlijke project, dat in samenwerking met andere partners – zowel nationaal als internationaal – zal worden opgezet, “steeds een compromis is tussen de verschillende organisatoren”. Een derde respondent ziet in de diversiteit ook kansen, bijvoorbeeld de mogelijkheid om tot “een kruisbestuiving” te komen. Dit is

volgens hem positief: de honderdjarige herdenking “mag immers niet een louter ‘Vlaams’ herdenkingsproject zijn. Dit is een thema bij uitstek waar het internationale karakter moet worden benadrukt en niet ten prooi [mag] vallen aan allerlei regionalistische overwegingen.”

Twee respondenten ten slotte zien in de diversiteit van herdenkingen een interessant educatief uitgangspunt. Een van het stelt voor om “juist van deze verschillen een aandachtspunt” te maken, aangezien ze “wellicht symbool [staan] voor ... [een] oefening in omgaan met diversiteit?” De andere respondent merkt in gelijkaardige zin op dat

“vanuit een educatief perspectief zijn de verschillende benaderingen van herdenken van de verschillende landen een interessant gegeven. Hieraan zou in de scholen aandacht kunnen besteed worden. Uitwisseling hierrond met buitenlandse scholen lijkt mij ook zeer zinvol.”

4.4

Erfgoed, herdenkingsevenementen en plechtigheden

Zowel het onroerend als het culturele erfgoed speelt een bijzonder belangrijke rol in het Vlaamse herdenkingsproject. Onroerend erfgoed, zoals begraafplaatsen, memorialen, monumenten en landschappen, en cultureel erfgoed, waaronder niet alleen musea en archieven maar ook bijvoorbeeld plechtigheden en persoonlijke getuigenissen vallen, vormen immers de onderbouw (in letterlijke en figuurlijke zin) van het collectieve geheugen over de Eerste Wereldoorlog. Meer zelfs, waar in de eerste decennia na de oorlog de rouw van nabestaanden en het eer betuigen aan gesneuvelden en oud-strijders een centrale plaats innamen in de herdenkingen, is de erfenis die de oorlog heeft nagelaten de laatste jaren steeds meer omgevormd in ‘erfgoed’. Het begrip erfgoed duidt op meer dan louter de overblijfselen van het verleden; erfgoed is datgene wat op een bepaald ogenblik door een samenleving als betekenis- en waardevol wordt beschouwd. Deze betekenis en waarde komen niet uit zichzelf van de overblijfselen uit het verleden voort, ze moeten er aan toegekend worden, niet alleen door ‘herinneringsactoren’ zoals politici, historici, kunstenaars of erfgoedwerkers, maar ook door het brede publiek. De vraag is dan natuurlijk welke waarde en betekenis er precies aan het erfgoed, bijvoorbeeld dat van de Eerste Wereldoorlog, worden toegekend. Ook hier speelt de diversiteit die eigen is aan sociale herinnering: verschillende groepen kunnen aan het verleden verschillende betekenissen toekennen. Zoals uit de historische inleiding is gebleken, wordt in Vlaanderen de geschiedenis en het erfgoed van de Eerste Wereldoorlog vrij sterk aan een vredesgedachte gekoppeld.

Het herdenkingsproject van de Vlaamse overheid voorziet naast inspanningen in het erfgoed-domein ook in een evenementenluik. Enerzijds is het de bedoeling ‘topevenementen’ op te zetten die een internationaal publiek moeten aantrekken, vooral uit de landen waarvan soldaten in de Westhoek vochten. Anderzijds zullen ook projecten en activiteiten worden opgezet op lokaal niveau. Elke gemeente heeft immers zijn eigen geschiedenis en link met de Eerste Wereldoorlog. In deze evenementen, zeker in de lokale, zal het erfgoed waarschijnlijk een belangrijke rol spelen. Belangrijk zijn ook de traditionele jaarlijkse herdenkingsplechtigheden op 11 november, die

plaatsvinden in steden en dorpen in het hele land. Nu de persoonlijke, levende herinnering van overlevenden verdwenen is, zijn verschillende lokale overheden en organisaties op zoek naar manieren om deze plechtigheden te hertalen zodat ze meer aansluiting kunnen vinden bij jongere generaties.

In het licht van de intentie van de Vlaamse overheid om tijdens de honderdjarige herdenking van de oorlog een vredesgedachte uit te dragen, wordt in deze paragraaf de vraag gesteld hoe een vredesboodschap, in de concrete praktijk, tot uitdrukking kan worden gebracht, niet alleen in de inspanningen met betrekking tot het oorlogserfgoed maar ook in de talrijke evenementen die naar aanleiding van de honderdjarige herdenking georganiseerd zullen worden.

Onroerend erfgoed

Sinds enkele jaren worden er initiatieven genomen met betrekking tot het onroerend erfgoed van de Eerste Wereldoorlog. Zo heeft het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) een inventaris gemaakt van het bouwkundig erfgoed, de oorlogslandschappen en de archeologische resten van de oorlog in de Westhoek ¹¹¹, en heeft de overheid in 2010-2011 via het 'impulsfonds 100 jaar Grote Oorlog' middelen toegekend aan een reeks toeristisch-recreatieve projecten, waaronder de herinrichting van een aantal oorlogssites. ¹¹² In de bevraging kregen de respondenten de vraag voorgelegd of ze concrete ideeën hebben hoe het onroerend oorlogserfgoed (landschappen, monumenten, begraafplaatsen) gelinkt kan worden aan het vredesthema, bijvoorbeeld in onthaalcentra op oorlogssites, op infoborden, en in de uitwerking van toeristische brochures. ¹¹³ Uit de antwoorden komen twee benaderingen naar voren.

>> Een eerste groep van vijf respondenten kiest voor wat we een 'expliciete' benadering noemen. Dat houdt in dat de vredesboodschap uitdrukkelijk geformuleerd wordt. Zo stelt een respondent voor om op alle infoborden bij oorlogssites de slagzin 'Nooit Meer Oorlog' in verschillende talen te laten figureren. Een andere respondent suggereert dat er een soort kwaliteitslabel ontwikkeld zou kunnen worden, dat toegekend wordt aan organisaties die in hun werking het vredesthema op een goede manier tot uitdrukking brengen. Dit zou duidelijkheid creëren bij het publiek. Ook wordt door iemand geopperd "een rode 'vredesdraad' uit te werken", die herkenbaar is door een bepaalde vormgeving of icoon en die verschillende locaties met elkaar verbindt. De respondent denkt hierbij "aan een serie kunstwerken, gedichten, foto's, citaten uit brieven van frontsoldaten, getuigenissen van moeder die hun zonen verloren, ..." die de bezoeker herinnert "aan de concrete gevolgen van de oorlog voor de gewone mensen: verdriet, verdriet en verdriet". Anderzijds, zo stelt hij, kunnen natuurlijk ook hoopvolle verhalen deel uitmaken van deze rode vredesdraad. Een andere bevrageerde oppert dat nieuwe media en games mogelijkheden bieden om het erfgoed te ontsluiten; zo kunnen erfgoedwandelingen bijvoorbeeld "heel toereikend aangeboden worden" door middel van digiboards in de klas. Ten slotte wordt ook gewezen op het belang van de begeleiding van gidsen en lokale vrijwilligers in de manier waarop ze het vredesthema kunnen aanpakken en linken aan de werking van hun eigen erfgoedorganisatie.

>> Een tweede groep respondenten opteert voor een 'impliciete' benadering van het vredesthema. Dit betekent dat op sites persoonlijke verhalen en getuigenissen van soldaten en burgers over de oorlog verteld worden. Die verhalen, zo argumenteert men, zullen bijna automatisch een vredesgedachte oproepen bij de bezoekers. De redenering gaat als volgt: "breng de plekken door getuigenissen en verhalen tot leven, laat de talloze namen weer spreken, geef ze een gezicht, ... dit alleen al volstaat om (door de confrontatie) spontaan [aan de noodzaak van] vrede te denken". In gelijkaardige zin stelt iemand dat als op de sites de noodzakelijke historische context (welke

gebeurtenis, waarom op deze plaats, welke actoren, ...) gepresenteerd wordt in een goede en gedoseerde realistische uitleg, “automatisch de zinloosheid en de wreedheid van het gebeuren” beklemtoond zal worden en “het vredesstreven” aangewakkerd zal worden bij de bezoeker. Twee andere bevrageden beklemtonen dat in onthaalcentra en op infoborden op sites vooral menselijke verhalen – over het dagdagelijkse leven aan en achter het front, over de mens die de oorlog ondergaat en ondanks de verschrikkingen zijn weg probeert te vinden, over de waanzin van de oorlog, de vernietiging van het landschap en het opofferen van troepen voor enkele meters terreinwinst – verteld moeten worden. “Zolang de benadering maar niet eenzijdig militair is of de klemtoon niet eenzijdig op de oorlogsvoering ligt.” Voor deze respondenten zijn het vooral de aandacht voor de persoonlijke ervaring van frontsoldaten en minder de grote verhalen (zoals de verslaggeving van een historische slag) die onroerend erfgoed tot leven wekken. Want: “hoe dichter de verhalen bij de hedendaagse realiteit kunnen worden gebracht, hoe groter de impact op hedendaagse en volgende generaties zal zijn”. Een van hen noemt ook concrete ideeën om het erfgoed te ontsluiten voor bezoekers, zoals een erfgoedwandeling langs sites die het menselijke aspect en de waanzin van de oorlog belichten, of een 60 km lange ‘dodentocht’ langs de frontlijn in Vlaanderen die de aandacht richt op erfgoedsites en die “doorspekt [wordt] met getuigenissen van soldaten die op die plaatsen de oorlog hebben meegemaakt”.

Een respondent benadrukt dat de nodige subtiliteit vereist is bij het uitdragen van de vredesgedachte:

“Ik zou dit graag zeer subtiel zien gebeuren; ben er trouwens van overtuigd dat dit de aanpak is die tot de beste resultaten leidt. Maak het als iets vanzelfsprekend, dat overal in de achtergrond aanwezig is.”

Eén respondent is nog voorzichtiger, en stelt:

“Het onroerend erfgoed is wat het is, en kan of mag niet aangepast worden. Het belangrijkste is hier om bezoekers aan te moedigen om het onroerend erfgoed te ‘lezen’. Om te herkennen en zich bewust te zijn dat bijvoorbeeld bepaalde beeldtaal revanchistisch, triomfalistisch, heroïserend, nationalistisch, imperialistisch, rouwend,... is (of het dat juist niet is). Inzien waar een historisch monument toe oproept, is in deze wellicht belangrijker dan het te gaan decontextualiseren door er een expliciete vredesboodschap over te gieten.”

Cultureel erfgoed en evenementen

1. Naast het onroerend erfgoed zoals begraafplaatsen, monumenten en landschappen heeft de Eerste Wereldoorlog ook bijzonder veel cultureel erfgoed nagelaten dat in heel Vlaanderen en België terug te vinden is (in tegenstelling tot het onroerend erfgoed dat in aanzienlijke mate – hoewel zeker niet exclusief – in de Westhoek geconcentreerd is). De Wereldoorlog speelde zich immers niet alleen in de rechtstreeks militair getroffen gebieden maar in het hele land af. Daar heeft de wereldoorlog niet zozeer een blijvend spoor nagelaten in het landschap of in het onroerend erfgoed, maar wel in het culturele erfgoed zoals archieven, foto’s, getuigenissen, kunstwerken en literatuur. Deze bronnen geven onder meer een beeld van het politieke, sociale, economische en dagelijkse leven in de bezette gebieden, de Duitse *Flamenpolitik* en het activisme, de vluchtelingen in het buitenland, het kunst- en cultuurleven tijdens de oorlog, en de pers (zowel de binnenlandse als de vluchtelingenpers). In de herdenkingsperiode 2014-2018 zullen hoogstwaarschijnlijk een groot aantal projecten en evenementen opgezet worden op basis van dit culturele erfgoed. Dit zal zowel op het lokale als op het bovenlokale niveau gebeuren. Aan de respondenten

stelden we de vraag welke soort projecten en evenementen het meest geschikt zijn om bezoekers en deelnemers niet alleen te laten herdenken maar hen ook aan te zetten tot een kritische en actuele reflectie over oorlog en vrede. In de vragenlijst zelf was deze vraag opgesplitst in twee vragen.¹¹⁴ Omdat de antwoorden van de respondenten op beide vragen gelijklopend zijn, integreren we ze in de bespreking van de resultaten.

In hun antwoorden geven de respondenten blijk van een grote eensgezindheid. Ten eerste zijn de bevrageden van oordeel dat projecten die werken met concrete, persoonlijke verhalen van “gewone mensen” (burgers en soldaten uit beide kampen) die de “alledaagse realiteit in 14-18” naar voren brengen, het meest geschikt zijn om mensen tot een reflectie over vrede aan te zetten. Lokale projecten kunnen opgezet worden op basis van de plaatselijke geschiedenis, bijvoorbeeld verhalen over inwoners van de gemeente die moesten vluchten of sneuvelden. Algemeen gesproken gaat het er om dat gefocust wordt op “de impact van de oorlog op het dagelijkse leven van de gewone mens”, dat oorlogsslachtoffers een naam en een gezicht krijgen. Op deze manier, zo wordt geargumenteed, kan de oorlogsgeschiedenis op een bevattelijke, tastbare en herkenbare manier gerepresenteerd worden voor een groter publiek, en wordt ‘inleving’ vergemakkelijkt. Zo schrijft een respondent dat “mensen eerst moeten kunnen ‘belevén’ en ondergedompeld worden vooraleer ze kritisch zullen reflecteren”. Iemand anders vat het zo samen:

“Wij zijn zelf allemaal kinderen van onze eigen tijd. Een boodschap wordt tegenwoordig het best begrepen, als ze inspeelt op het ‘*human interest*’ verhaal, getuigenissen, op persoonlijke betrokkenheid en inleving in wat een oorlog eigenlijk betekent voor de mens. Projecten die daarop inspelen maken waarschijnlijk het meest kans om goed begrepen te worden en aan te zetten tot verdere reflectie.”

Deze benadering van herinnering, die van verhalen ‘van onderuit’ vertrekt, kan op grote instemming rekenen. Eén respondent, die eveneens het belang van menselijke, herkenbare en concrete verhalen (“liefst verteld door de mensen die het meemaakten, via getuigenissen en dagboeken”) benadrukt, vraagt echter ook de aandacht voor het grotere kader: “Laten we [...] vertellen wat er gebeurd is: de facts & figures. Met aandacht voor het grote kader, de ‘geschiedenis’.”

Ten tweede wordt het belang van kunst en cultuur benadrukt. Zo wordt door enkele respondenten geschreven:

“Vooral kunst en cultuur kunnen hier een grote rol spelen. Tentoonstellingen, muzikale optredens, toneel en voordracht, ... brengen emoties, die van alle tijden zijn, naar boven, doen reflecteren over oorlog en vrede en kunnen dieper inwerken op het gemoed. Aansluitend kan ruimte geschapen worden tot kritische benadering...”

“Muziek, poëzie, literatuur, beeldende kunst... zowel door tijdgenoten als eigentijdse interpretaties (bij voorkeur zelfs in dialoog) [...] zijn de expressieve, emotionele en kleinschalige ervaringen die de mensen van vandaag het meest kunnen aanspreken, die het meest doen aanvoelen dat mensen van 100 jaar geleden net dezelfde mensen waren als de mensen van vandaag. Ook getuigenissen of familiegeschiedenissen kunnen hier een plaats krijgen.”

Volgens een respondent maken kunstvormen als theater het mogelijk “om het écht te maken, om het écht te beleven”. Iemand suggereert een grootse internationale kunstoverzichts-

tentoonstelling met als thema oorlog: “via verschillende interpretaties van kunstenaars leert men verschillende opvattingen over oorlog en vrede kennen”. Een andere respondent merkt op dat poëzie, muziek, literatuur en plastische kunst uit beide kampen aan bod moet komen. Ook muziekfestivals waar geëngageerde artiesten optreden, zoals Ten Vrede in Diksmuide, worden genoemd; ze lokken niet alleen publiek, ze doen het publiek ook “aanvoelen dat het festival meer is dan enkel genieten en plezier maken”. Artistieke evenementen (concerten, theater, poëzie, plastische kunst, ...), zo merkt een laatste bevrageerde op, kunnen zowel op het lokale als het bovenlokale niveau opgezet worden: “voor een topevenement vraag je het aan topartiesten, voor een lokaal evenement kan de lokale academie tentoonstellen in de gemeente”.

Ten derde geven een aantal respondenten specifieke richtlijnen of wenken voor het opzetten van projecten en evenementen. Twee respondenten beklemtonen bijvoorbeeld dat projecten “intergenerationeel” moeten zijn. Zo pleit iemand voor “projecten die generaties samen brengen, die de impact tonen van dergelijk conflict op het leven van alledag”. Twee andere respondenten pleiten integendeel voor een “afzonderlijke aanpak” voor jongeren. De impact van projecten is volgens hen “sterk afhankelijk van de doelgroep die men voor ogen heeft (een project gericht op volwassenen, zal er helemaal anders uitzien dan een project gericht op kinderen of jongeren)”. In beide gevallen moet gezocht worden naar “aanknopingspunten [...] in de eigen leefwereld”. Een van hen voegt daaraan toe dat projecten en evenementen ook “niet-klassieke Vlamingen” moeten bereiken. Een aantal bevrageerden pleit er voor dat projecten een actuele dimensie hebben. Zo geeft iemand de voorkeur aan “projecten die in verband kunnen gebracht worden met de huidige politieke contexten die appelleren aan huidige waarden en normen.” Twee respondenten ten slotte staan kritisch ten aanzien van het militaire aspect van projecten. De ene wil zeker

“geen verheerlijking van militaire prestaties of kritiekloze bewondering voor militaria. Een focus op het militaire kan natuurlijk op bepaalde plaatsen, maar het kader moet steeds gegeven worden: de walgelijke gruwel, de zinloze dood van zovelen.”

De andere respondent suggereert om

“vooral omzichtig om [te] gaan met de militaire aanwezigheid tijdens dit soort evenementen. Regimenten met een WOI-geschiedenis hebben recht op die geschiedenis, maar ook bij hen moet er plaats zijn voor getuigenissen van soldaten die streden, leden en vielen tijdens de oorlog.”

Enkele respondenten geven ook aan hoe aan de projecten een grotere uitstraling gegeven kan worden. Zo wordt opgemerkt dat een meerwaarde gecreëerd kan worden door lokale projecten en evenementen samen te brengen in één geheelprogramma, alsook dat door “bekende namen” bij de herdenking te betrekken grotere groepen bereikt kunnen worden, eventueel ook op internationaal niveau. Andere respondenten pleiten voor het gebruik van nieuwe media en technieken, zoals multimediale en interactieve bezoekerscircuits. Eén respondent ten slotte suggereert om een symbolische actie te organiseren die aantoont dat er na honderd jaar aan beide zijden “vergiffenis wordt geschonken en dat er samen wordt gewerkt aan een betere wereld”.

2. Wat de lokale herdenking betreft, stelden we een afzonderlijke vraag over de zogenaamde ‘martelaarssteden’ zoals Leuven, Aarschot en Dendermonde, steden waar de Duitsers in de zomer van 1914 honderden burgers standrechtelijk executeerden en overgingen tot plunderingen en brandstichtingen, zoals in de Leuvense universiteitsbibliotheek. Deze specifieke cases zijn interessant. Zoals Sophie De Schaepdrijver heeft opgemerkt, wordt het oorlogserfgoed er geken-

merkt door een enigszins hyperbolische, anti-Duitse martelaarssymboliek en retoriek, die overigens vrij snel na de oorlog al in de verdrukking geraakte door andere herdenkings-narratieven die het massale sneuvelen van de frontsoldaten centraal stelden. Ook in latere decennia werd de – intussen lokaal geworden en vaak erg pijnlijke – herinnering in de martelaarssteden weggedrukt door de ‘frontherinnering’ waarin de waanzin van de oorlog en niet zozeer de schuldvraag prominent figureerde.¹¹⁵ Dit maakt de vraag hoe hedendaagse herdenkingsprojecten in deze steden in het teken van vrede geplaatst kunnen worden alleen maar interessanter. In de bevraging stelden we daarom de vraag hoe de martelaarssteden met deze problematiek kunnen omgaan.¹¹⁶

De suggesties van de respondenten lopen op twee sporen. Ten eerste wordt voorgesteld om de anti-Duitse symboliek te duiden en in haar tijds kader te plaatsen. Deze symboliek mag niet genegeerd, dood gezwegen of verborgen worden, maar moet begrijpelijk gemaakt worden door ze te duiden in de tijdscontext van de naoorlogse jaren. Enkele bevragingen suggereren dat het de moeite kan lonen om er uitdrukkelijk op in te gaan. Volgens hen leveren deze monumenten interessante invalshoeken op omdat ze lokale organisatoren, onderwijsinstellingen en heemkundige kringen de kans bieden om niet alleen stil te staan bij het verhaal van de Eerste Wereldoorlog, maar ook bij de beeldvorming over die oorlog en de ontstaansgeschiedenis van herdenkingsmonumenten. Eén respondent merkt op dat het duiden van dit soort oorlogssymboliek “zelfs een essentieel onderdeel van de boodschap van de herdenking” uitmaakt. Iemand anders merkt op dat mensen door dit soort duiding “terug bewust [gemaakt worden] van de totale mobilisatie die een oorlog met zich meebrengt, ook de dag van vandaag”. Iemand merkt op dat er ook gewerkt kan worden rond de profielen van de daders: “waren zij werkelijk allemaal barbaren of waren het ook heel gewone jongens die bevelen uitvoerden?” Dit kan bijvoorbeeld door hun dagboekfragmenten en brieven op te zoeken en de gebeurtenissen in de martelaarssteden in verband te brengen met gebeurtenissen zoals het Kerstbestand van de winter van 1914. Eén respondent, die beklemtoont dat de herdenkingen niet eenzijdig benaderd mogen worden, ziet wat de noodzaak van duiding betreft ook een taak weggelegd voor lokale besturen: “het coördineren en de kwaliteitsbewaking van activiteiten georganiseerd door derden zoals lokale verenigingen dient de zorg te zijn van het lokale bestuur”.

Ten tweede zijn er meerdere respondenten die er voor pleiten om de herdenking in de martelaarssteden in het teken van de verzoening te plaatsen. Zo wordt opgemerkt dat “vanuit de [anti-Duitse] symboliek ook duidelijk stappen naar verzoening en vergeven (zonder te vergeten)” kunnen worden gezet. De honderdjarige herdenking biedt de gelegenheid om “de laatste resten van het vijanddenken met de Duitsers weg te werken op de plaatsen waar dit nog niet is gebeurd”. Een andere respondent suggereert om, in aanwezigheid van de Duitse overheden, een herdenking in te richten “onder het motto *Nie wieder Krieg* of Nooit Meer Oorlog”. Iemand brengt aan dat deze problematiek de aanleiding kan zijn om dieper in te gaan op hoe verzoenen en vergeven kan werken zonder te vergeten, een thema dat volgens hem ook een actuele relevantie heeft omdat het een centrale rol speelt in het herstelrecht. Een aantal respondenten stelt ten slotte voor om in het kader van de herdenkingen overleg te plegen met Duitse organisaties, en bijvoorbeeld schooluitwisselingen op te zetten met Duitse steden. Door dit soort samenwerking kan de herdenking dan in het teken geplaatst worden van een verbroedering die de Europese gedachte uitdraagt. Een respondent vat samen door te schrijven dat tijdens de herdenkingen “de historische waarheid [...] behouden” moet worden, maar dat die toegelicht kan worden “in de sfeer van ‘vijanden toen, vrienden nu in een verenigd Europa’”.

Enkele respondenten stellen ten slotte voor om de herdenkingen in de martelaarssteden te actualiseren, bijvoorbeeld door projecten op te zetten die op zoek gaan naar hoe in andere

contexten omgegaan werd/wordt met het representeren van de (voormalige) ‘vijand’ (waarbij als voorbeelden de Balkan en Israël-Gaza genoemd worden).

Plechtigeden

Elk jaar vinden er op 11 november in steden en dorpen in het hele land plechtigheden plaats die de wapenstilstand van 1918 herdenken. Deze plechtigheden verlopen doorgaans volgens een vast stramien dat doorheen de decennia weinig veranderingen heeft doorgemaakt. Traditioneel stonden de oud-strijders centraal in deze plechtigheden. Nu de persoonlijke, levende herinnering van overlevenden van de Eerste Wereldoorlog verdwenen is, werpen verschillende lokale overheden en organisaties de vraag op of deze vorm van herdenking niet aan vernieuwing toe is. Dit vormde de aanleiding om aan de respondenten de vraag te stellen of er volgens hen daadwerkelijk nood is aan een hertaling van de traditionele vormen en symboliek van de 11 novemberplechtigheden en, bijkomend, of ze concrete ideeën hebben over hoe deze plechtigheden in de toekomst een jong, breed en cultureel divers publiek kunnen aanspreken.¹¹⁷

Grosso modo kunnen drie benaderingen onderscheiden worden. Een meerderheid is van oordeel dat de plechtigheden inderdaad best vernieuwd worden. Sommige respondenten stellen zich echter genuanceerder op en pleiten voor een evenwicht tussen oud en nieuw. Enkeligen staan weigerachtig ten aanzien van vernieuwing.

>> De voorstanders (waaronder sommigen hun antwoord aanvatten met “beslist”, “absoluut” of “zeker en vast”) halen verschillende argumenten aan waarom de plechtigheden aan vernieuwing toe zijn. Een eerste argument luidt dat “nu de laatste oud-strijder van WO1 ons heeft verlaten men ook het ‘herdenken’ in een ruimer perspectief” kan zien. Met andere woorden, een hertaling van de traditionele vormen dringt zich op “gezien alles draaide rond de oud-strijders die er nu niet meer zijn...” en het “niet meer de mensen van toen [zijn] die 11 november herdenken”. Ten tweede zijn er respondenten voor wie de traditionele vormen op zich niet meer voldoen. Zo stelt iemand dat “wanneer de 11 novemberplechtigheden enkel en alleen ‘bloemen leggen’ is aan het plaatselijke oorlogsmonument”, de herdenkingen geen zin hebben. Een andere merkt op dat zeker het officiële gedeelte (waar “de klemtoon meer op het militaire vertoon” ligt) vernieuwd mag worden. Een derde argument kaart de steeds lagere opkomst aan. Dat de opkomst op veel plaatsen onder druk staat is volgens een bevroegde een logisch gevolg van het feit dat de afstand in de tijd tot de Eerste Wereldoorlog onvermijdelijk toeneemt. Dit geldt dan wel veel minder voor de Westhoek, waar de “ruimtelijke nabijheid” tot de oorlogsgeschiedenis maakt dat plechtigheden nog steeds op een grote opkomst kunnen rekenen. Iemand anders merkt op dat de plechtigheden nu “maar een fractie van de bevolking” bereiken”. Een vierde argument, dat in het verlengde ligt van deze laatste vaststelling, stelt dat de plechtigheden in hun huidige vorm jongeren niet echt aanspreken:

“De huidige plechtigheden spreken jongeren totaal niet aan. Vlaggen en uniformen geven vooral een militaire indruk die jongeren afschrikt.”

Dit kan op bijval rekenen. Iemand merkt op dat “de gezwollen plechtigheden met militaire muziek en bijhorende retoriek zeker bij een jongere generaties zeer moeilijk [zal] aanslaan”. Nog iemand anders stelt dat een meer “moderne aanpak” nodig zal zijn “als we jongere generaties willen blijven motiveren deze herdenking verder te zetten”.

Indien deze respondenten van oordeel zijn dat een vernieuwing van traditionele herdenkingsplechtigheden zich opdringt, stelt zich natuurlijk de vraag hoe dat kan gebeuren, en hoe deze plechtigheden een breed, jong en cultureel divers kunnen aanspreken. De bevroegden halen verschillende ideeën aan. Ten eerste worden ideeën geopperd om jongeren meer bij de plechtigheden te betrekken. Zo wordt voorgesteld om vormen en media te gebruiken die jongeren aanspreken, zoals muziek (bijvoorbeeld gebracht door bekende artiesten) en nieuwe sociale media. Een ander idee is jongeren in contact brengen met andere jongeren, bijvoorbeeld uit hedendaagse conflictgebieden, wat de zaak meer “reëel en voelbaar” zou maken. Iemand stelt voor om aan jongeren zelf te vragen hoe ze zich meer betrokken zouden voelen: “laat het hen – na voldoende info en duiding – [zelf] vertalen en uitwerken”. Enkele bevroegden suggereren ten tweede om voor een meer artistieke benadering te kiezen, bijvoorbeeld via concerten of plechtigheden “waarin bezinning en het voorlezen van getuigenissen” centraal staan. Iemand pleit er ook voor de plechtigheden te hertalen door “een hedendaagse presentatie van individuele verhalen: verhalen van mensen die toen 15, 20, 30 jaar waren (want we vergeten nogal eens dat die oorlog beleefd werd door JONGE mensen)”. Ten derde suggereren enkele respondenten om tijdens de plechtigheden links te leggen met actuele conflicten. Een van hen stelt voor:

“zet de actualiteit mee op de agenda van die herdenkingen. Nodig getuigen uit specifieke conflictgebieden uit op die dag en zet ze in om als getuigen te pleiten voor een geweldarme oplossing voor conflicten”.

Ten vierde zijn er enkele respondenten die mogelijke pistes aangeven om een cultureel divers publiek aan te spreken. Zo wordt voorgesteld om verhalen aan bod te laten komen van “een cultureel diverse groep van getuigen van de Grote Oorlog” en om aandacht te hebben “voor de strijd die verschillende bevolkingsgroepen (bv. Algerijnen, Indiërs) hebben geleverd in de Grote Oorlog”. Iemand suggereert ook:

“Geef die 50 nationaliteiten eens echt een gezicht: betrek ze actief bij de plechtigheden, bij de vertellingen, laat een Zuid-Afrikaan het verhaal vertellen van zijn overgrootvader...(en speel de muziek, waarnaar die Zuid-Afrikaanse soldaat luisterde wanneer hij aan zijn land van herkomst dacht).”

Twee respondenten ten slotte wijzen op reeds bestaande alternatieven voor de traditionele plechtigheden: de jaarlijkse 11.11.11 actie en de plechtigheid van de onbekende oorlogsvrouw in Hasselt en Leuven.

>> Naast de groep voorstanders zijn er ook bevroegden die zich eerder genuanceerd of weigerachtig opstellen ten aanzien van vernieuwing. Een van hen problematiseert de traditionele plechtigheden wel, maar is ook van oordeel dat rekening gehouden moet worden met de organisaties die naar aloude gewoonte betrokken zijn bij de organisatie ervan:

“Een probleem met de 11 novemberplechtigheden is dat ze niet enkel WOI, maar ook WOII en alle andere oorlogen waarbij Belgen betrokken waren (bv. Korea) herdenken. Ook hier geldt dat revanchisme, triumfalisme, heroïsering, patriottisme etc. problematisch (kunnen) zijn, maar het *ownership* van bepaalde overlevenden (meestal van WOII) kan en mag niet genegeerd worden.”

Andere respondenten zijn van oordeel dat “er zowel oog moet zijn voor de traditie als voor vernieuwing”, en dat, hoewel vernieuwing misschien wel nodig is, “de traditionele symboliek daarom niet verloren [hoeft] te gaan”. In dit verband merkt iemand op dat

“De officiële herdenkingsplechtigheden zouden moeten blijven bestaan uit respect voor deze jarenlange traditie, maar daarnaast zouden artistieke, hedendaagse alternatieven moeten mogelijk zijn. Maw, de dag/datum 11/11 mag niet enkel (meer) geclaimd worden door de officiële plechtstatige herdenkingsplechtigheden.”

Een volgende respondent op zijn beurt betwijfelt of vernieuwing wel zinvol is. Plechtigheden hebben volgens hem doorgaans een “loutere herdenking” op het oog, wat voor een jong publiek “niet meteen een meerwaarde” is. Zijn voorstel lijkt er op neer te komen dat de plechtigheden in hun huidige vorm kunnen blijven bestaan, terwijl daarnaast ingezet kan worden “op projecten (in ruime zin) met een meer educatief en didactisch verantwoord karakter”.

>> Eén respondent wijst een hervorming of hertaling van de traditionele plechtigheden onverkort af. Hij verwijst naar de *Last Post* in Ieper, een ritueel dat duidelijk “blijft aanslaan, ook bij de jonge generatie”.

4.5 Herinneringstoerisme

Toerisme speelt een belangrijke rol in het herdenkingsproject van de Vlaamse overheid. Zo is het een van de doelstellingen om van het project een “bijzonder evenement” te maken dat “Vlaanderen op de kaart zet als internationale topbestemming”. In 2010 werd al 15 miljoen euro bestemd voor de subsidiëring van 44 toeristisch-recreatieve projecten.¹¹⁸ In een tweede ronde zal nog eens 5 miljoen euro worden vrijgemaakt voor toeristische evenementen. Het economische belang van het toerisme is ook groot voor de Westhoek. In 2007 werd het aantal WOI-toeristen in de regio geschat op 368.000, terwijl de totale omzet van het WOI-toerisme geschat werd op 35,2 miljoen euro, wat neerkomt op 30,1% van de totale omzet van toerisme en recreatie in de Westhoek.¹¹⁹ Toch is de relatie tussen toerisme en de herinnering aan de oorlog niet altijd vanzelfsprekend. Omwille van de vele slachtoffers en de politieke, sociale en culturele betekenis van de Eerste Wereldoorlog, moet met de herinnering aan die oorlog omzichtig worden omgesprongen. Als de vaststelling van Gilles Lipovetsky hout snijdt dat het marktdenken en de commerciële logica zich steeds meer meester maken van het domein van erfgoed en herinnering, dan lijkt het er op dat een overdreven ‘commercialisering’ van het herdenkingstoerisme op contestatie zal stoten van bepaalde groepen, zoals historici, erfgoedwerkers en educatieve organisaties.¹²⁰ Om de visie van de stakeholders op deze problematiek te leren kennen, werden in de bevraging twee vragen opgenomen over de verhouding tussen toerisme en oorlogsherinnering.

1. In het licht van de inspanningen om, met het oog op 2014-2018, het oorlogserfgoed toeristisch verder te valoriseren en te vermarkten, stelden we aan de respondenten de vraag of er aan het herinneringstoerisme gevoeligheden verbonden zijn die volgens hen een bijzondere

aandacht vereisen.¹²¹ Uit de antwoorden blijkt dat er bij de bevroegde stakeholders inderdaad gevoeligheden leven met betrekking tot het herinneringstoerisme. Deze gevoeligheden worden in gradaties verwoord. Waar een eerste groep respondenten zich kritisch opstelt ten aanzien van vermarktingsprocessen en een commerciële logica in de sfeer van oorlogsherdenking, wil een tweede groep er over waken dat ook in het kader van het herinneringstoerisme de verhalen over de oorlog inhoudelijk voldoende complex en vreedevol blijven, terwijl een laatste groep zich vrij genuanceerd opstelt en pleit voor een evenwicht tussen de ethische en historische vereisten van oorlogsherinnering enerzijds en het toerisme (dat volgens hen ook mogelijkheden biedt voor het erfgoed) anderzijds.

>> In de eerste groep zijn er twee respondenten die zich al vragen stellen bij het gebruik van sommige termen in het kader van oorlogsherdenking; de ene is van oordeel dat “woorden als ‘vermarkten’ en ‘evenementen’ hier niet op zijn plaats [zijn]”, terwijl de andere zijn antwoord aanvat met “in zoverre je in de context van een dergelijk thema van vermarkting kunt/mag spreken”. Algemeen zijn de respondenten in deze groep van mening dat het commerciële altijd ondergeschikt moet blijven aan de ethische dimensie van herdenking, aan de vredesboodschap, of aan de historische accuratesse. Zo merkt iemand op dat “het geen platte commerciële bedoening” mag worden, immers: “het gaat om honderdduizenden die het leven gelaten hebben”. Dit wordt bijgetreden door twee bevroegden die pleiten dat er aandacht moet zijn voor het “juiste” of “gepaste” ethische kader, “met respect voor de gebeurtenissen en mensen”, en op dusdanige wijze dat “de gebeurtenis ‘an sich’ met het nodige respect” benaderd wordt. Een van hen besluit dat “de vermarkting [hieraan] duidelijk ondergeschikt” is, terwijl de andere deze redenering ook doortrekt naar de vredesboodschap. Die mag volgens deze respondent evenmin “louter utilitair benaderd worden, als een middel om een bepaald imago te ‘verkopen’ of te ‘promoten’”. De concepten herdenking en vredesboodschap, zo wordt gesteld, dienen “nog altijd in de eerste plaats om iets van te leren, om bepaalde cruciale gebeurtenissen levend te houden”. Twee respondenten stellen dat het historische steeds voor moet gaan op het toeristische of het commerciële. De ene stelt dat de herdenking “geen platte commercie, geen circus” mag worden, zodat geen afbraak gedaan wordt “aan de historische waarde” (want, zo voegt hij eraan toe, “uit ervaring weten we dat dit heel gevoelig ligt”). De andere respondent schrijft dat er voor gezorgd moet worden dat “het toeristische doel het historische niet wegdrukt” (anders, zo besluit hij, “vallen we na 2018 in een zwart gat”). Een respondent vat de sceptis over de commerciële logica als volgt samen:

“Niet alles kan ‘vermarkt’ worden. Heel vlug kan overdreven worden, wanneer we niet het ‘economisch randgebeuren’ met de nodige omzichtigheid benaderen. Als het commerciële de overhand neemt zal het hele gebeuren zich tegen de organisatoren keren en zal het omgekeerde effect ontstaan van wat werd beoogd. Dus oppassen voor pralines in de vorm van helmpjes, *In Flanders Fields* paté, frontbier en dergelijke extravagancies, die de zaak niet dienen. Niet alles op dat vlak kan tegengehouden worden, maar de commerciële markt moet zich bewust zijn dat niemand van het ‘geld verdienen op de rug van de gesneuvelden’ beter wordt.”

>> Een tweede groep respondenten vraagt dat er bij de toeristische valorisatie en vermarkting van het oorlogserfgoed voldoende aandacht wordt besteed aan de inhoudelijke relevantie van de verhalen die in het kader van het herinneringstoerisme verteld zullen worden. Enkele bevroegden vragen bijvoorbeeld dat ‘oude’ manieren om het conflict te representeren vermeden worden: zo wordt beklemtoond dat de tegenstellingen van tijdens de oorlog zeker overstegen moeten worden en dat het niet louter over de strijd tussen de naties mag gaan. Eerder, zo merkt iemand op, moeten we ons “afvragen hoe we er – samen – voor kunnen zorgen dat die 9 miljoen gesneu-

velden niet voor niks gestorven zijn”. Een andere respondent stelt dan weer: “Geen heroïsme! Leg de klemtoon bij de vermarkting op positieve vrede!” Iemand vraagt ook dat in de vermarkting het “eigen IJzerfront” niet vergeten wordt vanuit “de puur commerciële overweging om alleen de internationale markt te bewerken”. Twee respondenten stellen zich vragen bij sommige vormen van oorlogsherinnering. Hun kritiek is in het bijzonder gericht op *re-enactment*, het naspelen of uitbeelden van historische gebeurtenissen door deelnemers in historisch uniform. Een van hen schrijft bijvoorbeeld: “bij bepaalde zaken is er twijfel of de herinnering of herdenking wel op de juiste manier gebeurt, met respect voor de gesneuvelden, bijvoorbeeld *re-enactment*”. De andere is van oordeel dat iedereen die een toeristisch project wil opzetten of bezoeken, dit moet doen met diep respect voor het leed en de gruwel van wat zich heeft afgespeeld: “sensationalisme, legertje spelen (niet-gekaderde vormen van *re-enactment*) of goedkoop effectbejag is uit den boze!”.

Eén respondent is van oordeel dat de erfgoedsector op de goede weg is wat de inhoudelijke diversiteit en complexiteit van de verhalen betreft:

“Wat de erfgoedsector betreft, denk ik niet dat er nog een zwart/wit-verhaal zal gebracht worden. De laatste tijd is ook veel aandacht gegaan naar de diversiteit van de samenstelling van de legers (vb. tentoonstelling Chinese wegenwerkers, film en documentaire over de Marokkaanse tirailleurs).”

>> Een derde groep respondenten ten slotte is van mening dat er een respectvol evenwicht kan gevonden worden tussen herinnering en toerisme, en, indien dat evenwicht gevonden wordt, beide elkaar kunnen versterken. Twee respondenten vermelden in dit kader de idee van het ‘toerisme+’, zoals dat bijvoorbeeld door Westtoer (het provinciale bedrijf voor toerisme en recreatie in West-Vlaanderen) gepropageerd wordt.¹²² Een van hen legt uit wat het concept inhoudt:

“Uiteraard moet de hele herdenking van de Eerste Wereldoorlog op een respectvolle en serene manier benaderd en vermarkt worden. Dit is zowat de definitie van toerisme+: WOI-toerisme is niet louter het ontsluiten en vermarkten van het oorlogserfgoed voor het publiek, het is een manier om het oorlogserfgoed en de bijbehorende geschiedenis te bewaren met plaats voor betekenis en reflectie. Erfgoed en toerisme versterken elkaar wederzijds in deze.”

Deze groep respondenten is van oordeel dat er op zich niets verkeerd is met toerisme of met vermarktingsprocessen, indien men zich aan bepaalde voorwaarden houdt. Zo merken twee respondenten op dat er “niets mis [is] met toerisme” en dat “men met de ‘vermarkting’ niet in de fout kan gaan”, zolang “de historische correctheid maar primeert” en “zolang men het hoofddoel van de herdenking voor ogen blijft houden”. Eén respondent vraagt in het kader van het zoeken naar een evenwicht tussen de eisen van het toerisme en die van het oorlogsverleden, ook aandacht voor de lokale herinnering:

“In de vrijetijdssector speelt de belevingscomponent vandaag een belangrijke rol. Het zal een uitdaging worden om de beleving rond WOI zo te creëren dat je een relevant en herkenbaar [verhaal] vertelt voor toeristen, en: 1) tegelijk het respect behoudt voor de talloze slachtoffers die toen zijn gevallen; 2) een genuanceerd en rijkgeschakeerd verhaal vertelt dat ook herkenbaar is voor de manier waarop de lokale bevolking met de Eerste Wereldoorlog omgaat.”

2. Ten tweede werd het thema van de toeristische promotie van het herdenkingsproject in het buitenland aangesneden. Lang niet alle landen koppelen de herdenking van de Eerste Wereldoorlog aan de idee ‘Nooit Meer Oorlog’ zoals dat vaak in Vlaanderen gebeurt. We stelden de respondenten de vraag of de Vlaamse overheid bij het uitwerken van promotiecampagnes voor de verschillende buitenlandse markten rekening moet houden met de diversiteit aan herdenkingstradities, of dat ze, integendeel, ook in de buitenlandse promotiecampagnes moet uitpakken met haar vredesboodschap.¹²³ Uit de antwoorden blijkt dat er bij de respondenten verschillende ideeën leven over deze kwestie.

>> Een eerste groep respondenten is van oordeel dat indien vrede de centrale boodschap van het project is, dit ook tot uiting moet komen in de buitenlandse promotie en vermarkting. In de antwoorden van sommige respondenten komen opnieuw de gevoeligheden ten aanzien van het herinneringstoerisme naar boven. Zo vraagt iemand:

“laat de vredesboodschap a.u.b. dominant zijn op de toeristische vermarkting (is een en ander compatibel?); komt er een hele machinerie op gang waar onvoldoende aandacht is voor de essenties...?”

Anderen stellen in duidelijke termen dat de vredesgedachte volgens hen “een vooraanstaande rol [zou] moeten spelen in de promotiecampagnes”, niet alleen om te zorgen voor de “uitstraling van een algemene vredesboodschap naar een grote markt” maar ook in de hoop dat mensen stil zullen staan bij die gedachte en “er hopelijk bewuster door worden”. Een tweede respondent stelt:

“De vredesboodschap vormt de enige reden waarom we tot herdenking overgaan. Op het moment dat die piste wordt verlaten, krijgen we een folkloristische, carnivaleske parade en komt de quote van Julian Grenfell (24.10.1914) weer helemaal tot leven “I adore War. It’s just like a big picnic without the objectlessness of a picnic.””

Hij vindt bijval bij een bevrage die de vraag opwerpt: “Zonder vredesboodschap heeft dit hele project toch geen zin?” Op basis van de gedachte dat “gepersonaliseerde confrontaties met lijden, dood en de miserie een herkenbare insteek bieden om vrijwel ieders vredeswil aan te spreken”, stelt iemand anders voor om ook in de marketing de koppeling te maken tussen de persoonlijke verhalen van frontsoldaten en de vredesgedachte. Twee respondenten beseffen dat toerisme “een marktgebeuren” is en dat “de hedendaagse culturele en toeristische sector nu eenmaal vermarkt zijn en [dat] wie wil opvallen zich moet profileren”, maar ze pleiten wel voor voorzichtigheid. De eerste stelt dat er geen bezwaar is om toeristische promoties te lanceren, zolang ze maar op een “kiese wijze” gevoerd worden. Want, zo stelt hij, in de economische wereld gelden dezelfde regels voor verdraagzaamheid als in de pedagogische wereld (hoewel, zo voegt hij er aan toe, niet “alle projectbegeleiders dit beseffen”). De tweede respondent merkt op dat, ondanks de vermarkting van de hedendaagse culturele en toeristische sector,

“Toch [...] steeds in het achterhoofd [dient] te worden gehouden dat het gaat om de herdenking van een grote tragedie uit de wereldgeschiedenis die een groot aantal slachtoffers heeft geëist. [...] Het zinloze van oorlogsgeweld dient in de verf te worden gezet! Op deze manier draagt de herdenking een universele boodschap van vrede en verdraagzaamheid uit.”

>> Ten tweede zijn er twee respondenten die, net omwille van hun argwaan ten aanzien van een commerciële logica in de sfeer van de oorlogsherinnering, enigszins weigerachtig zijn om de vredesgedachte te integreren in de promotiecampagnes. Zo schrijft een van hen:

“ik weet niet of publiciteitscampagnes de juiste plaats zijn om het over vrede te hebben. Het lijkt mij een moeilijke evenwichtsoefening. Het zou m.i. heel erg jammer zijn moest de waarde van de vredesboodschap uitgehold worden doordat ze al te zeer wordt gelinkt aan commerciële doeleinden. Ik zou ervoor opteren om de vredesboodschap vooral op de sites zelf te willen brengen - ik denk ook dat ze daar veel beter zal overkomen.”

De tweede respondent kwam hierboven al aan bod; hij waarschuwt er voor om de vredesboodschap niet “utilitair” te benaderen, “als middel om een bepaald imago te ‘verkopen’ of te ‘promoten’”.

>> Ten derde zijn er een vijftal respondenten die van oordeel zijn dat de promotie in het buitenland best afgestemd wordt op de eigenheden van de afzonderlijke markten. Het achterliggende idee daarbij is dat de promotiecampagnes er vooral op gericht moeten zijn om buitenlandse toeristen en bezoekers naar Vlaanderen en België te brengen. Eenmaal hier kunnen ze dan kennis nemen van de manier waarop Vlaanderen de oorlogsherdenking betekenis geeft. Zo schrijft iemand:

“Laat ons het [...] op marketingvlak niet te moeilijk maken door er zware beloftes, verklaringen of boodschappen in te verwerken. Doel moet zijn dat de mensen naar hier komen, via de realiteit ‘oorlog’, en hier met de vredeswens geconfronteerd worden.”

In het verlengde hiervan stelt een respondent dat, hoewel het goed is een vredesboodschap uit te dragen, “we wel dienen te beseffen dat Vlaanderen hierin een redelijk unieke positie inneemt: in het buitenland is de vredesgedachte niet altijd even vanzelfsprekend”. Daarom, zo merkt een andere bevrageerde op, zal “de rol van de vredesboodschap [...] afhankelijk zijn van het doel van de campagne en van het doelpubliek”. Of, in de woorden van een derde respondent, hoewel het adagium ‘Nooit Meer Oorlog’ niet in twijfel kan getrokken worden, zal het (net als in andere campagnes) de opdracht zijn de verschillende markten op een verschillende manier te benaderen. Eén respondent is dan weer de mening toegedaan dat de vredesboodschap “één van de achterliggende uitgangspunten” moet zijn bij de toeristische vermarkting maar “niet de boodschap an sich”. Immers: “een toerist zoekt vooral ontspanning”, en “heeft minder educatieve of morele motieven bij de keuze voor een bepaalde reisbestemming”. Een laatste respondent sluit zich aan bij de redenering dat in de promotiecampagnes rekening moet worden gehouden met de diversiteit aan herdenkingstradities, maar hij formuleert daarbij wel een specifieke oproep:

“Men moet rekening houden met de gevoeligheden en de collectieve geheugens die in verschillende publieke opinies bestaan, maar alle beelden die bijdragen tot triumfalisme, heroïsering of vijandbeelden moeten systematisch vermeden worden, ook als die elementen deel zouden uitmaken van een dominant beeld bij de respectieve doelgroep. Kortom, de expliciete vredesboodschap kan in Vlaanderen zelf uitgewerkt worden (wanneer de toeristen hier zijn), in de toeristische promotie kan het aan bod komen indien mogelijk, maar moet vooral het tegendeel (verheerlijking, heroïsering, misplaatste trots...) vermeden worden.”

4.6

Onderwijs en jeugd

Organisatoren van herdenkingsinitiatieven erkennen vrij algemeen dat het betrekken van jongeren een belangrijk aandachtspunt is ¹²⁴ en dat het onderwijs hierin een cruciale rol te spelen heeft. In het Vlaamse onderwijs wordt nu al groot belang gehecht aan de herinnering van historische mijlpalen zoals de Eerste Wereldoorlog. Zo zijn naast de specifieke eindtermen voor het vak geschiedenis twee van de vakoverschrijdende eindtermen in het secundair onderwijs gericht op verdraagzaamheid en inzicht in de “potentieel constructieve en destructieve rol van conflicten”. Deze eindtermen, die bijdragen tot herinneringseducatie en vredesopvoeding, worden ook relevant geacht met het oog op het Vlaamse herdenkingsproject voor 2014-2018. Het is de bedoeling van de Vlaamse overheid dat het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie, dat binnen het Vlaams onderwijs de inspanningen rond herinneringseducatie coördineert ¹²⁵, een centrale rol zal spelen bij de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. ¹²⁶ Naar aanleiding van de eeuwherdenking zullen allerhande projecten en educatieve pakketten opgezet en ontwikkeld worden voor alle onderwijsvormen in het Vlaamse onderwijs. In de bevraging peilden we naar de visies van stakeholders en praktijkmensen over hoe herdenkingsinspanningen in het onderwijsveld in het teken van vrede geplaatst kunnen worden.

1. Twee vragen waren er op gericht na te gaan welke soort educatieve herinneringsprojecten er volgens de stakeholders goed in slagen om scholieren aan te zetten tot een kritische reflectie over oorlog en vrede, en welke vormen en technieken volgens hen het meest geschikt zijn om de betrokkenheid bij herdenkingsactiviteiten te waarborgen van jongeren van diverse sociale en culturele achtergronden. ¹²⁷

Ten eerste zijn er twee respondenten die in algemene termen opmerken dat projecten die links leggen met huidige conflicten of die aandacht hebben voor het thema ‘keuzes maken’ (“in een context van onzekerheid waar de grotere context niet altijd te vatten is”) geschikt zijn om jongeren aan te zetten tot verdere reflectie. Ten tweede zijn er verschillende respondenten die naar uitwisselingsprogramma’s verwijzen als geschikte projectvorm. Die programma’s kunnen bijvoorbeeld de vorm aannemen van “het samenbrengen van jongeren uit conflictgebieden”, maar ook van uitwisselingen tussen scholen in de Westhoek en scholen in Duitsland. Eén respondent merkt in dit verband op dat het hem nuttig lijkt om ook gesprekken te organiseren tussen politici en jongeren, “bijvoorbeeld regeringsleiders die tijd uittrekken om met jongeren te discussiëren over oorlog en vrede, over samenleven, ...”, wat volgens hem inspirerend zou kunnen werken voor beide groepen. Hij voegt hier aan toe dat dit eventueel kan uitgroeien tot een jaarlijks terugkerend initiatief. Ten derde zijn er enkele respondenten die de nadruk leggen op actieve vormen en technieken. Er wordt bijvoorbeeld gesteld dat scholieren zeker zelf aan de slag moeten en dat projecten meer moeten inhouden dan “louter vertellen” of “klassiek via taal” over de oorlog spreken. Zo raden respondenten aan te “werken met visuele aspecten, doe-opdrachten, plaatsbezoeken”; wordt er gepleit voor “speelse” en “creatieve” projecten en groepswork; en wordt het belang benadrukt van “ervaringsactiviteiten”. Eén respondent formuleert het aldus: “wandelingen en fietstochten zetten jongeren aan om de tijd te nemen in de drukte om bij deze belangrijke passage in de wereldgeschiedenis te blijven stilstaan”. Vervolgens zijn er een aantal bevragden die het belang beklemtonen van vormen en technieken die aansluiten bij de leefwereld van jongeren. Respondenten hebben het in dit verband over “snelle & korte projecten”, en het gebruik

maken van visuele en digitale technieken, van multimedia, en van sociale netwerken als Netlog en Facebook. In dit kader zijn er meerdere respondenten die benadrukken dat bij jongeren “persoonlijke betrokkenheid en inleving” gecreëerd moet worden. Dit kan bijvoorbeeld door te werken met persoonlijke verhalen en getuigenissen die aansluiten bij de lokale of familiale geschiedenis van de jongeren. Een respondent raadt bijvoorbeeld aan:

“Breng WOI naar de omgeving van de jongeren (en natuurlijk ook de volwassenen) toe: lanceer projecten rond de straatnamen, waarvan er in zowat alle gemeenten/steden verwijzen naar soldaten uit WOI. Zijn er familieverbanden met mensen die wij kennen? Gingen deze mensen naar ‘onze’ school? De Vlaamse/Belgische soldaten vertrokken vanuit het hele land: toon een foto op de plaats waar zij naar de oorlog vertrokken.”

Andere bevrageden pleiten voor het werken met beeldmateriaal en egodocumenten die “het leven aan het front reconstrueren” en die het mogelijk maken om oorlogssituaties “samen” te “herbeleven”. Eén respondent gaat dieper in op een specifieke projectvorm die geregeld op contestatie stoot: *re-enactment*. Deze respondent is kritisch over de educatieve waarde van re-enactment. Hoewel hij opmerkt niet direct een pasklaar antwoord gereed te hebben over welke vormen en technieken het best aanzetten tot een kritische reflectie over oorlog en vrede, is hij van oordeel dat de oplossing zeker niet ligt

“bij de zogenaamde re-enactment activiteiten. Het zogenaamde ‘inleven in de situatie van toen’ geeft een hoogt vervalst beeld van bv. het leven in de loopgraven. Het is niet omdat men mensen in de uniformen van toen steekt en hun een gamel in de handen steekt en een tent opzet, dat men dan het leed en vooral het psychologisch afzien van de soldaten herbeleeft. Men creëert een vals beeld van de oorlog (“oh, what a lovely war !”) en men doet oneer aan wie werkelijk heeft afgezien in de loopgraven van de Westhoek.”

Een ander discussiepunt dat door een respondent wordt aangehaald is de educatieve waarde van het tonen van gruwelijke beelden over de oorlog, bijvoorbeeld van de verminkte lijken van gesneuvelden, van *gueules cassées* of van slachtoffers van martelingen of van de kampen. De bevrageerde in kwestie waarschuwt ervoor kinderen of jongeren bloot te stellen aan sommige zaken en plaatst

“kanttekeningen bij de bezoeken van kleine klasjes van jonge leeftijden aan vb. fort van Breendonk waar de gruwelen expliciet worden toegelicht. Kinderen moeten er klaar voor zijn om de gruwel aan te kunnen. Als een leraar niet zeker is dat het kind veilig deze waanzin kan plaatsen, is het belangrijk dat men begeleiding voorziet. Indien geen begeleiding mogelijk is, doe het dan niet!”

Enkele bevrageden gaan specifiek in op de vraag naar welke vormen en technieken geschikt zijn om een cultureel en sociaal divers publiek van scholieren te betrekken bij herinneringsprojecten. Een eerste respondent raadt aan de aandacht te richten op het multiculturele karakter van de oorlog:

“WOI was een samenwerking van Fransen, Marokkaanse en andere vreemde culturen. Vaak zijn Vlaamse jongeren verbaasd te merken dat Indiërs en Chinezen ook in WOI meewerkten aan de oorlog.”

In het bijzonder kan dit uitgewerkt worden door met jongeren naar de plaatsen te trekken “waar je letterlijk met je voeten in ‘de grote oorlog’ staat en het verhaal van die grote oorlog

[kan] vertellen vanuit die diverse sociale en culturele achtergronden“, bijvoorbeeld door begraafplaatsen te bezoeken waar Noord-Afrikaanse soldaten begraven liggen, zoals op het Franse militaire kerkhof in Ieper. Een andere bevragee is van oordeel dat “projecten waarbij de leerlingen zelf actief tot initiatief aangezet worden en waarbij ze bij voorkeur ook nog (op een niet competitieve manier) in contact komen met leerlingen uit andere scholen en onderwijsvormen” pedagogisch het meest aangeraden zijn, hoewel ze “ook het moeilijkst te verwezenlijken” zijn. Een laatste respondent merkt op dat deze vraag niet in algemene termen te beantwoorden valt, maar afhankelijk is van de specifieke doelgroep die men voor ogen heeft:

“een project voor leerlingen van het basisonderwijs, zal een andere aanpak en invalshoek vragen dan een project voor het secundair onderwijs of de lerarenopleiding. Bij deze laatste moet men dan bovendien nog aandacht besteden aan het onderscheid ASO,TSO,BSO,KSO gezien het feit dat deze een ander curriculum kennen. Daarnaast hangt het ook af van de specifieke culturele en sociale achtergronden die in de klasgroep aanwezig zijn. Als leerkracht moet men daar (m.i.) zoveel mogelijk op inspelen en linken zoeken met de eigen leefwereld en omgeving.”

Tot slot is er een groep bevragees die de hierboven gestelde vragen beantwoordt door bestaande projecten aan te halen.

2. In historische educatieve projecten wordt vaak gewerkt met vormen die beleving en inleving mogelijk moeten maken, niet alleen om de geschiedenis tastbaarder en concreter te maken maar ook dichterbij de leefwereld van jongeren te brengen. Hierbij dringt de vraag zich op in welke verhouding deze beleving en inleving staan tot een cognitieve benadering van de geschiedenis. Kennis over de Eerste Wereldoorlog zal immers niet bij alle jongeren direct voorhanden zijn. Daarom stelden we de respondenten de vraag of ze projecten kenden die er in slaagden een goed evenwicht te bereiken tussen kennis en beleving.¹²⁸

Uit de antwoorden blijkt dat veel respondenten niet goed weg weten met deze vraag. Van de 21 respondenten die de vraag beantwoorden verwijzen er vijf naar hun voorgaande antwoorden over onderwijs, twee antwoorden “nee” (waarmee ze bedoelen dat ze geen projecten kennen), drie merken op dat ze in deze materie niet thuis zijn, en vijf vermelden alleen een specifiek project of museum (zoals het ‘Live & Remember’ project en het *In Flanders Fields Museum*). Slechts een zestal respondenten gaat inhoudelijk op de problematiek in. In hun antwoorden kunnen twee verschillende benaderingen onderscheiden worden.

>> Een eerste groep respondenten is van oordeel dat projecten waarin inleving een belangrijke rol speelt best voorbereid worden, bijvoorbeeld in de klas, zodat scholieren een historische basiskennis verwerven, of dat projecten tegelijkertijd kennis kunnen overdragen en inleving stimuleren. Een respondent merkt bijvoorbeeld op dat goede projecten eerst kennis en inzicht over de feiten moeten bieden, dan proberen betrokkenheid en empathie bewerkstelligen, en ten slotte reflectie trachten te bevorderen. Iemand anders is van oordeel dat fictieseries of documentaire projecten die werken op basis van “persoonlijke verhalen, verteld door de mensen die het echt beleefden”, een goed evenwicht tussen kennis en inleving tot stand kunnen brengen. Een laatste bevragee is van oordeel dat een museum als *In Flanders Fields* jongeren zowel de historische als de menselijke werkelijkheid meegeeft, waarmee hij lijkt te suggereren dat kennisoverdracht en beleving er op hetzelfde ogenblik plaatsvinden en elkaar versterken. Niettemin voegt deze respondent daaraan toe:

“Maar kennis mag niet alleen van de musea of toeristische relicten komen. Kennis moet in de eerste plaats in het onderwijs meegegeven worden (wat hier een pleidooi inhoudt voor het behoud en eventueel de versterking van het geschiedenisonderwijs, zeker van de actuele geschiedenis, die verbanden legt met vandaag).

>> Een tweede groep van respondenten suggereert dat jongeren die over de oorlog verhalen aangeboden krijgen waarin ze zich kunnen inleven, vaak ook interesse zullen ontwikkelen voor het bredere historische kader. Zo merkt iemand op:

“In Groot-Brittannië (en Australië) krijgen jonge mensen de identiteit van een bepaalde soldaat toegewezen, waarover zij informatie moeten zoeken. Die persoonlijke link lijkt bij te dragen tot een grotere interesse in het wereldgebeuren.”

Deze methode wordt door de respondent vervolgens vergeleken met het project de ‘Namenlijst’ van het *In Flanders Fields Museum*, waarin scholen betrokken worden bij het opzoeken van namen van slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog. Een tweede respondent merkt in gelijkaardige zin op dat “indien je jongeren mee op pad neemt en hen confronteert met het feit dat de plek waar ze staan, de namen die ze lezen, ... elk op zich het verhaal van die oorlog in zich draagt”, ze dan “genoeg inlevingsvermogen hebben om dit alles te vatten”. (De bevragee voegt daar nog aan toe dat “het zich laten verkleden als soldaatje enkel voor ‘afleiding’” zorgt). Een laatste respondent ten slotte merkt op dat muziek die naar de oorlog verwijst jongeren kan “aanzetten om de geschiedenis van WOI aan te kaarten”. Deze respondent is ook van oordeel dat sommige vormen van beleving een diepere indruk nalaten bij scholieren dan kennisoverdracht tijdens een lesuur: “film en op een site aanwezig zijn geeft een belangrijk aspect mee om het gebeuren iets langer te onthouden dan een doorsnee lesje”. Daarom pleit hij er voor jongeren zelf projecten te laten opzetten en hen te stimuleren door middel van werkopdrachten.

>> Twee respondenten ten slotte lijken enigszins sceptisch te staan ten aanzien van sommige vormen van beleving als educatieve methode. Terwijl voor de ene “inleving in een neutraler perspectief (bvb. dat van een onderzoeker) een geschiktere methodiek [lijkt] dan inleving in een soldaat”, is de andere van oordeel dat “de grens tussen kennis en beleving soms vaak op het randje [is] van te veel inleven in het leven van toen, de militaire zijde”. Deze laatste respondent sluit zijn antwoord af met de opmerking dat “het [me] dan ook een uitdaging [lijkt] om dit voor jongeren (we spreken over 5-6 middelbaar) te ontwikkelen...”.

4.7 Media

De laatste decennia zijn de audiovisuele media een belangrijk kanaal geworden voor het overdragen van het collectieve geheugen. Documentaires, films en dramaserieën over de Eerste Wereldoorlog bepalen steeds meer het beeld dat mensen zich vormen van de oorlogsgeschiedenis. Ook tijdens de herdenkingsperiode zullen de media ongetwijfeld een belangrijke rol spelen. Dat blijkt ook uit de plannen van de Vlaamse openbare omroep (VRT) voor de honderdjarige herdenking. In de aanloop naar 2014 zal de VRT elk jaar tijdens de maand november extra aandacht

aan de Eerste Wereldoorlog besteden, zowel op radio als op tv. Zo zal onder meer de herdenking van de wapenstilstand rechtstreeks vanuit Ieper worden uitgezonden en zullen in deze periode documentaires over de Eerste Wereldoorlog uitgezonden worden. De omroep heeft ook speciale aandacht voor de digitale archivering en ontsluiting van historische interviews met veteranen en andere getuigen. Naast de al bestaande interviews werd het project 'De Allerlaatste Getuigen' opgezet dat meer dan honderd nieuwe interviews verzamelde met 100-plussers die de Eerste Wereldoorlog zelf nog als kind meemaakten. Ook tijdens de eigenlijke herdenkingsperiode 2014-18 zal de VRT met thematische radio- en tv-programma's aandacht besteden aan de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Een van de belangrijkste projecten is een tiendelige fictiereeks met als titel 'In Vlaamse Velden'.¹²⁹ In de loop van 2011 leek het er op dat de VRT, onder druk van besparingen, de ambities van het project enigszins teruggeschroefd had.¹³⁰ Voorlopig blijft het afwachten welke draagwijdte het project precies zal hebben.¹³¹

1. In de bevraging kwamen twee vragen over het project van de VRT aan bod. In de eerste vroege we aan welke thema's en verhalen de VRT in haar berichtgeving over de Eerste Wereldoorlog en in haar keuze voor de productie en aankoop van documentaires zeker aandacht moet besteden.¹³² De antwoorden wijzen in twee richtingen. Enerzijds wordt er aandacht gevraagd voor dagdagelijkse verhalen 'van onderuit', persoonlijke verhalen die de realiteit van de oorlog voor gewone soldaten en burgers tonen, of, in de woorden van een respondent, "de kleine kanten van de grote oorlog" laten zien. Belangrijk, zo merkt iemand op, is dat "niet alleen het verhaal van de bommen en de granaten" verteld wordt, en dat niet geopteerd wordt voor een "exclusieve focus op de Westhoek". Verhalen die volgens respondenten aan bod moeten komen zijn onder meer het dagelijkse leven, de smokkel, de dodendraad op de Belgisch-Nederlandse grens, de migraties naar Nederland en Frankrijk, en de rol van de vrouw (iemand vraagt zich met betrekking tot dat laatste af: "heeft de oorlog werkelijk zo emancipatorisch gewerkt voor de rol van de vrouw of moeten we ook dit verhaal bijstellen?"). Een respondent merkt op dat er al documentaires over "de oorlog van de kleine man" gemaakt werden en pleit voor de heruitzending ervan. Anderzijds zijn er respondenten die van de openbare omroep verwachten dat ook het bredere historische kader en/of specifieke aspecten van de oorlogsgeschiedenis verteld en geduid worden. Zo merkt een respondent op dat de herdenkingsperiode 2014-2018 in de eerste plaats een goede gelegenheid is

"om de historische feiten in het licht te stellen die geleid hebben tot dit wereldwijd conflict. Eén aanslag in Sarajevo, in de context van een etnisch conflict, heeft een vonk aangestoken, die tot een wereldwijd conflict heeft geleid. De openbare omroep kan de mensen bewust maken dat er eigenlijk weinig nodig is om een dergelijk conflict op te wekken en dat we dus heel omzichtig moeten omspringen met het 'uitlokken' of 'versterken' van conflicten."

Andere respondenten stellen dat het "een echte meerwaarde" zou betekenen indien de VRT aandacht besteedt aan "minder belichte aspecten of 'vergeten groepen'". In dit verband worden door verschillende respondenten thema's aangereikt zoals de geschiedenis van de dienstweigeraars, de koloniale soldaten aan het Westelijk front en de impact van de oorlog in de kolonies zelf, de migratiestromen, de anti-oorlogsbewegingen en oorlogsmoeheid tijdens de oorlog (zoals de soldaten die aan 'shell shock' leden), de wederopbouw, en het fronttoerisme. Iemand pleit in het bijzonder voor het vertellen van geschiedenissen die de vastgeroeste mythes doorbreken (waarbij iemand schrijft: "waarom bijvoorbeeld niet het verhaal van een Waalse boer die de bevelen van zijn meerderen niet verstond omdat hij enkel het dialect uit zijn streek begreep!"). Er wordt ook gepleit voor het belichten van het Duitse perspectief. Enkele bevrageden vermelden dat er bovendien voldoende aandacht moet zijn voor het Belgische

front, want: “de VRT moet net dat in beeld brengen, wat andere zenders niet ‘kunnen’ doen. Gebruik maken van de rijkdom die we hebben: We staan er met onze voeten midden in.” Een van deze respondenten pleit bijvoorbeeld voor een focus op “de Vlaamse discriminatie aan het IJzerfront, een sleutelement in de Vlaamse radicalisering”. Iemand anders merkt dan weer op dat de geschiedenis van WO1 niet vernauwd mag worden tot een louter West-Vlaams gegeven: “Vlaanderen in zijn geheel” was immers bij de oorlog betrokken. Deze respondent is bovendien van mening dat de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen/België “nauwelijks bekend” is. Daarbij geeft hij ook enkele praktische tips:

“Vertel de geschiedenis met hedendaagse beelden en technieken, niet enkel met zwart-wit archief! Maak de link met het ‘nu’. Besteed aandacht aan het militaire verhaal, maar net zozeer aan het verhaal van burgers (zowel achter het front, als in het bezette gebied). En maak je er niet vanaf met de - gemakkelijke - aankoop van overwegend Britse documentaires!”

Van belang, zo noteert een andere bevrageerde, is ook dat er genoeg variatie is, dat zowel zaken gebracht worden die een breed publiek als zaken die bepaalde doelgroepen aanspreken.

2. De tweede vraag met betrekking tot de media peilde naar concrete ideeën of verwachtingen van de stakeholders over de rol die de VRT tijdens de herdenkingsperiode kan spelen.¹³³ Meerdere respondenten zien de VRT, in het kader van het bredere herdenkingsproject, de functie van “informatieplatform” vervullen. Zo merkt iemand op dat de omroep de “promotie van de evenementenkalender 2014-2018” op zich zou kunnen nemen. Iemand anders werkt deze suggestie omstandiger uit:

“VRT moet zeker een rol spelen in het breed in de markt zetten van het WO1-thema naar het grote publiek toe. Als Openbare Omroep moet VRT extra aandacht besteden op alle platformen (radio, tv, internet...) en in uiteenlopende genres (fictie, docu, reportages...) – via een gericht aankoopbeleid, maar vooral via eigen producties of coproducties, die garant staan voor betrouwbaarheid en kwaliteit. Het VRT-archief moet actief gebruikt worden in eigen programma’s en ontsloten worden naar andere gebruikers (musea, scholen...). VRT moet relevante initiatieven van andere organisaties voluit ondersteunen en zich daarbij actief opstellen als een brede communicator ervan.”

Een volgende respondent refereert aan de berichten dat de VRT haar plannen met betrekking tot de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog zou willen terugschroeven. Hij merkt op dat het totaalpakket dat de VRT had uitgewerkt (interviews, fictieserie, documentaires, ...) ambitieus was en dat het nu

“onze gemeenschappelijke taak [moet] zijn om dit project te doen slagen (wat op dit ogenblik allerm minst vanzelfsprekend is). Vooraleer nieuwe ideeën te lanceren moeten wij de bestaande ideeën redden. Dit zal al een hele opgave zijn.”

Andere respondenten reiken in hun antwoorden concrete ideeën aan voor thema’s die de VRT zou kunnen belichten. Zo vraagt iemand aandacht “voor de wijze waarop de nagedachtenis aan de Eerste Wereldoorlog doorheen de decennia werd gecultiveerd”, met andere woorden, niet alleen voor de oorlog zelf, maar ook voor de herdenking ervan. In dat kader zijn verschillende vragen relevant:

“wie heeft welke overlevering aan de Grote Oorlog in stand gehouden? En Waarom? Is er hierin ook sprake van een evolutie? Leidde de toenemende afstand tot de Eerste Wereldoorlog tot een gewijzigde kijk?”

Andere respondenten vragen dat sommige herdenkingen, zoals de internationale plechtigheden onder de Menenpoort, rechtstreeks uitgezonden worden. Opnieuw zijn er ook respondenten die aandacht vragen voor de gebeurtenissen in de Belgische sector van het front of “voor de minder bekende verhalen en niet alleen voor grote verhalen in de Westhoek”.

4.8

Conclusie

De resultaten van de bevraging bij stakeholders en praktijkmensen leveren in verschillende opzichten interessante inzichten op. Ten eerste wordt duidelijk waarom de bevroegde stakeholders het belangrijk vinden dat onze samenleving de Eerste Wereldoorlog blijft herdenken. Respondenten halen verschillende argumenten aan waarom we de oorlog moeten blijven herdenken, zoals het historische belang en de impact van het conflict, de interessante en relevante hedendaagse inzichten die de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog biedt voor vredesopvoedingsprojecten, het belang van de oorlog voor hoe de samenleving vorm heeft gegeven aan haar identiteit, alsook de plicht om gevallen soldaten en burgers te blijven eren en gedenken. Daarnaast blijkt er bij de bevroegde stakeholders en praktijkmensen een draagvlak te bestaan voor de doelstelling van de Vlaamse overheid om met het project een actuele boodschap over te dragen, waarbij de vredesgedachte prominent op de voorgrond treedt. Enkele respondenten manen in dit kader wel aan tot voorzichtigheid opdat de oorlogsherinnering niet in de val van het anachronisme loopt.

Ten tweede toont de bevraging dat er verschillende opinies bestaan over hoe de (vredes)boodschap gepositioneerd moet worden in het complexe en diverse herdenkingslandschap van de Eerste Wereldoorlog. Sommige respondenten formuleren kritiek op andere herinneringstradities en pleiten voor een sterke vredesboodschap, terwijl andere stakeholders pleiten voor erkenning van en respect voor de diversiteit van oorlogsherdenking.

Ten derde blijkt dat wat de methode van het herdenken en het uitdragen van de vredesgedachte betreft twee benaderingen gepropageerd worden. Een ‘expliciete’ benadering pleit er voor de vredesboodschap uitdrukkelijk als rode draad doorheen het hele herdenkingsproject te weven, bijvoorbeeld door slagzinnen als ‘Nooit Meer Oorlog’ op infoborden op sites en in brochures aan te brengen. De andere benadering opteert voor een subtiele, ‘impliciete’ aanpak, waarbij het vertellen van verhalen over gewone soldaten en burgers, die in hun dagelijkse leven de gruwel en de impact van de oorlog ondergingen, bij bezoekers, toeristen en scholieren bijna vanzelf tot meer algemene kritische reflecties over oorlog en vrede zullen leiden, net als tot de motivatie om ook vandaag aan vrede te werken. Deze impliciete benadering, die vrij sterk naar voren komt uit de hele bevraging, sluit nauw aan bij de lokale traditie die in de jaren 1970 in de Westhoek ontstond (zie paragraaf 2.3) en bij de in paragraaf 3.4 voorgestelde herinneringslogica die de oorlogsgeschiedenis niet als een middel maar als een aanzet tot reflectie en motivatie ziet.

Ten vierde reiken de respondenten allerhande concrete ideeën aan over hoe erfgoed, herdenkingsprojecten en –evenementen, en educatieve projecten in de praktijk in het teken van de vredesgedachte geïmplementeerd kunnen worden. Wat educatieve projecten voor het onderwijs betreft, wordt er bijvoorbeeld voor gepleit internationale uitwisselingen te organiseren, te kiezen voor ‘actieve’ vormen en technieken die aansluiten bij de leefwereld van jongeren en persoonlijke inleving en betrokkenheid bevorderen, alsook voor een zo groot mogelijke diversiteit in de verhalen die in projecten aan bod komen.

Ten vijfde toont de bevraging het belang aan van de media – in casu van de VRT – voor het Vlaamse herdenkingsproject. Respondenten brengen aan dat de VRT kan fungeren als informatie- en communicatieplatform, zodat een breed publiek aangesproken kan worden over de thema’s die tijdens de herdenkingsperiode aan bod zullen komen.

Ten slotte wordt duidelijk dat er bij heel wat stakeholders en praktijkmensen gevoeligheden leven ten aanzien van de logica van commercialisering en vermarkting in het domein van het herinneringstoerisme. Anderzijds wordt ook naar voren gebracht dat toerisme en herinnering elkaar kunnen versterken als er een respectvol evenwicht wordt gevonden tussen beide velden.

5 Besluiten: oorlogsherdenking in het teken van vrede

5.1

Traditie en draagvlak

De pacifistische traditie in de herdenking van de Eerste Wereldoorlog kent een lange en complexe geschiedenis. Tijdens het interbellum waren het in België, net als in Frankrijk, zowel oudstrijdersorganisaties als politieke bewegingen die een belangrijke impuls gaven aan het tot stand komen van vredesgezinde herinneringsrituelen en memorialen. In Vlaanderen kreeg de pacifistische herinneringscultuur van frontsoldaten een specifieke invulling en draagwijdte doordat ze voor een belangrijk deel geïnstitutionaliseerd werd door de bredere Vlaamse beweging, wat tot gevolg had dat de pacifistische herdenkingsnarratief binnen deze beweging verweven geraakte met flamingantische en christelijke vertogen. Het was echter niet alleen de Vlaamse beweging die een pacifistische invulling gaf aan de oorlogsherdenking. Ook binnen de socialistische, communistische en liberale bewegingen waren er strekkingen die de gruwel van de voorbije oorlog als een aansporing zagen om opnieuw aansluiting te zoeken bij de internationalistische en pacifistische ideeën die in de 19^e eeuw tot ontwikkeling waren gekomen, maar die door het patriottisme bij het begin van de oorlog in de verdrukking waren geraakt.

In de jaren 1970 en 1980, na enkele decennia van relatieve stilte, trad de vredesgezinde herinnering aan de Eerste Wereldoorlog weer op de voorgrond. In de Westhoek kwam een lokale herinneringscultuur tot stand waarvan de benadering, die vertrekt van de oorlogsverhalen en getuigenissen van gewone burgers en frontsoldaten, de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen sterk beïnvloedde. Belangrijke actoren in de heropleving van de pacifistische oorlogsherinnering waren ook de verschillende vredesbewegingen in Vlaanderen, die de boodschap ‘Nooit Meer Oorlog’ altijd als centrale erfenis van de Eerste Wereldoorlog hebben uitgedragen. Een pacifistische lezing van de erfenis van de oorlog werd ook gepromoot door lokale en provinciale overheden, zoals de stad Ieper die zichzelf herdoopte tot vredesstad en de provincie West-Vlaanderen die het netwerk ‘Oorlog en Vrede in de Westhoek’ oprichtte.

Dat het Vlaams Parlement¹³⁴ en de Vlaamse overheid het uitdragen van een vredesgedachte naar voren hebben geschoven als een van de belangrijke doelstellingen van het herdenkingsproject voor 2014-2018, past in de vredesgezinde herdenkingstraditie van de Eerste Wereldoorlog. Uit de bevraging die in het kader van dit onderzoek uitgevoerd werd, blijkt dat deze doelstelling op de goedkeuring van de meeste bevraagde stakeholders en praktijkdeskundigen kan rekenen. Bovendien toont onderzoek van het Vlaams Vredesinstituut dat een grote meerderheid van de Vlamingen (84%) het als een taak van de overheid ziet “dat huidige en toekomstige generaties geïnformeerd blijven over de waanzin en horror van oorlog”¹³⁵ – een taak die de overheid onder meer op zich kan nemen door educatieve projecten op te zetten in het kader van oorlogsherdenkingen. Als besluit kan dan ook gesteld worden dat een vredesgezinde herdenking van de Eerste Wereldoorlog niet alleen kan bogen op een lange traditie, maar ook dat er in Vlaanderen een breed draagvlak voor bestaat.

5.2

Kritische randvoorwaarden

Oorlogsherinnering en herdenking zijn complexe fenomenen, die niet alleen gekenmerkt worden door een grote diversiteit aan vormen en tradities, maar onvermijdelijk ook steeds normatief en politiek geladen zijn. Dat geldt uiteraard ook voor vredesgezinde herdenkingen. Deze vaststelling impliceert dat oorlogsherdenkingen – en bij uitbreiding alle herinneringsinitiatieven die door de overheid ingericht, gepromoot of ondersteund worden – veel complexer blijken te zijn dan ze zich op het eerste zicht kunnen tonen. Gegeven de diversiteit en complexiteit van herdenkingen dienen zich een aantal probleempunten aan die een grondige reflectie verdienen. Wie zich onbezonnen in het veld van de sociale herinnering begeeft, loopt immers het risico op allerhande problemen en kritieken te stoten waar men misschien niet onmiddellijk antwoorden op klaar heeft. In het tweede hoofdstuk van dit rapport hebben we daarom, als onderdeel van onze zoektocht naar de kritische randvoorwaarden waaronder pacifistische oorlogsherdenkingen normatief en historisch verantwoord kunnen zijn, een aantal fundamentele herinneringspolitieke vraagstukken aan een nadere analyse onderworpen. In het bijzonder zijn we dieper ingegaan op twee cruciale punten: ten eerste de vraag hoe omgegaan moet worden met de diversiteit aan herdenkingstradities, en ten tweede de verhouding tussen herinnering en geschiedenis. In beide gevallen hebben we benaderingswijzen gesuggereerd die rekening houden met en respect opbrengen voor morele en historische gevoeligheden.

De grote diversiteit en zelfs ambiguïteit die oorlogsherdenkingen kenmerken en die – zo hebben we geargumenteed – niet alleen historisch begrepen kunnen worden maar ook te verklaren zijn door de aard van sociale herinnering, werpen de vraag op hoe oorlogsherdenkingen die een vredesgedachte willen uitdragen zich moeten verhouden tot herdenkingspraktijken die op een heel andere manier betekenis geven aan het verleden. Welke positie moet bijvoorbeeld ingenomen worden ten aanzien van rituelen en memorialen die gekenmerkt worden door een militaire symboliek? Moeten de boodschappen en narratieven van deze herdenkingspraktijken bekritiseerd worden of, meer nog, moeten er pogingen ondernomen worden deze andere praktijken te hervormen? Of moet er ruimte blijven bestaan voor verschillende soorten vormen van herdenking? In paragraaf 3.2 hebben we een theorie van vrede voorgesteld die niet alleen focust op de socio-economische en politiek-culturele context waarin vrede het best gedijt, maar de aandacht ook richt op een ‘cultuur van vrede’: een cultuur waarin een actieve houding van respect, het nastreven van wederzijds begrip, het erkennen van de diversiteit, en het voortdurend bereid zijn tot een open dialoog centraal staan. Metaforisch hebben we in dit verband vrede voorgesteld als een onderhandelingstafel. Op basis van deze theorie hebben we in dit rapport gesuggereerd dat, om vredevol te zijn, pacifistische herdenkingen de diversiteit in herdenkingstradities moeten erkennen. In dit licht maakten we het onderscheid tussen een *vredesgezinde* herdenking (een herdenkingspraktijk die een vredesboodschap wil overdragen) en een *vredesvolle* herdenkingscultuur (waarin plaats is voor verschillende tradities en vormen). Deze erkenning van de diversiteit betekent overigens niet dat de eigen vredesboodschap niet met overtuiging uitgedragen kan worden, noch dat een moreel, pedagogisch of historisch debat over de inhoud en vorm van bepaalde herdenkingspraktijken onmogelijk wordt.

Een tweede vraagstuk dat uitgebreid aan bod is gekomen, betreft de verhouding tussen herinnering en geschiedenis. Deze verhouding is allesbehalve vanzelfsprekend, wat ook blijkt uit de kritiek die historici en andere academici regelmatig formuleren met betrekking tot de heden-

daagse herinneringshause. De kritische bemerkingen die door historici geformuleerd worden over herdenkingspolitiek en -beleid zijn fundamenteel. Ze moeten dan ook geadresseerd worden in elke reflectie over de voorwaarden waaronder herinneringsinitiatieven historisch verantwoord kunnen zijn. Actoren die zich in het veld van de oorlogsherdenking bewegen doen er dan ook goed aan deze kritieken ernstig te nemen. Voor de doeleinden van dit rapport hebben we de kritische bemerkingen van historici samengebond in twee aandachtspunten. Ten eerste gaat het over de risico's die samenhangen met het normatieve karakter van het herinneringsbeleid, die zich bijvoorbeeld manifesteren wanneer er op basis van een politieke agenda een 'officiële' moraliserende interpretatie van het verleden wordt voorgeschreven. We hebben geargumenteed dat deze risico's erkend moeten worden en dat het besef van deze risico's tot voorzichtigheid moet aanzetten. Tegelijkertijd hebben we ook gesteld dat hiermee het verhaal over het normatieve karakter van herinnering en herdenking niet ten einde is. Gegeven de onvermijdelijke normatieve lading van herdenkingspraktijken, dringt zich altijd de vraag op welke normatieve keuzes gemaakt moeten worden. Vanuit moreel oogpunt hebben we dan geargumenteed dat een open, dialogische en emancipatorische benadering, die aanzet tot een kritische reflectie over oorlog en tot een vredesmotivatie, te verkiezen is boven een benadering van het verleden die bijdraagt tot het voortduren van fysiek, structureel of symbolisch geweld. Dit neemt niet weg dat hier de grootste voorzichtigheid aan de dag gelegd moeten worden. In het bijzonder moet rekening gehouden worden met een tweede risico waar historici op wijzen, meer bepaald dat van een anachronistisch, eenzijdig of manipulatief gebruik van de geschiedenis. Dit risico treedt scherp voor het voetlicht wanneer er vanuit een hedendaagse doelstelling of probleemdefinitie naar het verleden gereikt wordt als middel om een actueel doel of probleem te bereiken of op te lossen. Met betrekking tot dit probleempunt hebben we het onderscheid gemaakt tussen twee 'herinneringslogica's', waarbij we geargumenteed hebben dat een motivatielogica (die herdenkingen zo kadert dat de geschiedenis een aanzet vormt tot kritische reflectie en motivatie tot vrede) een betere waarborg biedt voor een historisch verantwoorde omgang met het verleden dan een middellogica (die het verleden inzet als middel om een hedendaags doel te bereiken). Bovendien gaat de normatieve doelstelling aldus niet vooraf aan de lezing van het verleden, met alle risico's op anachronismen van dien, maar komt de morele boodschap van de herdenking voort uit de manier waarop zo veel mogelijk en zo divers mogelijke verhalen over het verleden verteld worden.

Het onderscheid tussen de twee herinneringslogica's is niet alleen interessant met het oog op het opzetten van concrete herdenkingsinitiatieven, maar biedt ook de mogelijkheid om de andere doelstellingen van het herdenkingsproject '2014-2018. Honderd jaar Grote Oorlog' kritisch te toetsen. Deze doelstellingen houden – naast het overdragen van een vredesboodschap – ook het versterken van de internationale zichtbaarheid van Vlaanderen en het stimuleren van het herinneringstoerisme in. Uit een kritische toets van deze doelstellingen blijkt dat de nodige voorzichtigheid aan de dag gelegd moet worden. Hoewel samenlevingsopbouw, identiteitsversterking en stimulering van het toerisme waardevolle gevolgen kunnen zijn van herdenkingsprojecten, moet er over gewaakt worden dat de redenering niet omgedraaid wordt. Zo vormt herinneringstoerisme een interessant medium om een vredevolle herinnering te versterken (zie ook hieronder), maar omgekeerd draagt het inzetten van het oorlogsverleden als middel om het toerisme te stimuleren risico's in zich, die zich bijvoorbeeld kunnen uiten in een eenzijdig en door een commerciële logica bepaald gebruik van het verleden (het risico bestaat bijvoorbeeld dat aanbieders bijvoorbeeld alleen die verhalen zullen vertellen die 'aanslaan' bij het publiek). Eenzelfde redenering geldt voor de doelstelling de internationale zichtbaarheid van Vlaanderen te vergroten. Voor het herdenkingsproject van de Vlaamse overheid voor 2014-2018 heeft de discussie over de verhouding tussen geschiedenis en herinnering ten slotte nog een ander belang, in het bijzonder wat de rol van historici en andere academici betreft. Hun rol in het herdenkingsbeleid is niet

te onderschatten, of het nu gaat over historici die eerder weigerachtig staan ten aanzien van een engagement in het veld van de herinnering of over historici die zich wel willen engageren in ‘publieksgeschiedenis’. Het zijn de historici die er vanuit hun wetenschappelijke expertise over moeten waken dat herinneringsprojecten historisch verantwoord zijn. Het is dan ook raadzaam dat historici een belangrijke rol toegedicht krijgen, bijvoorbeeld in begeleidingscommissies of in selectiejury’s. Bovendien biedt de honderdjarige herdenking ook kansen om wetenschappelijk onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog en zijn nasleep te stimuleren. Dat wordt ook erkend door de Vlaamse overheid, die het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek als een van de doelstellingen van het herdenkingsproject heeft vooropgesteld, en het ook heeft opgenomen in de *‘International Declaration on Flanders Fields’*.¹³⁶ Niettemin hebben historici opgemerkt dat het voorlopig niet duidelijk is hoe deze doelstelling geconcretiseerd zal worden en, bijvoorbeeld, welke fondsen vrijgemaakt zullen worden. Omdat er ondanks het vele wetenschappelijke onderzoek dat al naar de Eerste Wereldoorlog verricht werd nog steeds lacunes bestaan in onze kennis over die oorlog, pleiten historici er sterk voor dat het project ook voorziet in een luik voor fundamenteel wetenschappelijk onderzoek over WOI, naast de projecten die van zuiver toeristische of herdenkingsgerichte aard zijn.¹³⁷

5.3 Vredesgezinde oorlogsherdenking in de praktijk

5.3.1 De methodologie van herdenking

In Vlaanderen bestaat er heel wat expertise en ervaring wat oorlogsherdenking betreft, bijvoorbeeld over erfgoed en herinneringstoerisme. In het kader van dit onderzoek hebben we door middel van een schriftelijke bevraging een beroep gedaan op deze expertise. Een van de meest interessante resultaten die uit deze bevraging van stakeholders en praktijkmensen naar voren komt heeft betrekking op de methodologie van herdenking, niet alleen wat de methode betreft hoe de herdenking van de Eerste Wereldoorlog een breed publiek kan aanspreken, maar ook hoe herdenkingsprojecten in het teken van vrede geplaatst kunnen worden. Respondenten geven de voorkeur aan oorlogsherdenkingen die gebaseerd zijn op de verhalen en getuigenissen van gewone soldaten en mensen, van burgers en kinderen, die de verwoestende impact van oorlog in hun dagelijkse leven ervaren hebben. Deze verhalen, zo wordt geargumenteed, vergroten door hun tastbaarheid en nabijheid niet alleen de betrokkenheid van het publiek, ze zetten ook aan tot een meer algemene kritische reflectie op oorlog, een appreciatie van vrede, en een motivatie om in de eigen tijd en wereld aan vrede te werken. Deze manier om oorlogsherdenking te linken aan de vredesgedachte is nauw verwant aan de lokale herinneringscultuur die in de Westhoek ontstaan is (zie paragraaf 2.3) en sluit aan bij de herinneringslogica die de geschiedenis als een aanzet tot reflectie en een motivatie ziet (en niet als een middel om een hedendaags doel te bereiken – zie paragraaf 3.4).

Deze methode, die we ‘impliciet’ genoemd hebben omdat ze de vredesgedachte van onderuit laat ontstaan en ze niet voorafgaand, vanuit een actueel perspectief, aan de oorlogsgeschiedenis

toeschrijft, lijkt geschikt om in het kader van de honderdjarige herdenking vredesgezinde herdenkingsprojecten en -initiatieven op te zetten. Ten eerste biedt ze een rijk spectrum aan mogelijkheden om op basis van de oorlogsgeschiedenis een vredesgedachte uit te dragen. (In sectie 5.3.2 gaan we in op de vraag hoe dat concreet kan gebeuren in de verschillende luiken van het herdenkingsproject). Omdat deze methode erop gericht is zo veel mogelijk en zo divers mogelijke verhalen over de oorlog te vertellen, spreekt ze ten tweede niet alleen een breed publiek aan, ze vermindert ook in aanzienlijke mate het risico op een eenzijdige of een manipulatieve benadering van het oorlogsverleden. Toch moeten ook bij deze methode enkele kanttekeningen gemaakt worden, die als aandachtspunt kunnen gelden bij het ontwikkelen van projecten. Het risico bestaat namelijk dat projecten die te veel focussen op persoonlijke en dagdagelijkse verhalen van soldaten en burgers het grotere historische kader en de structurele mechanismen en dynamieken die aan oorlogen ten grondslag liggen, veronachtzamen. Dit kan bijvoorbeeld tot gevolg hebben dat herinneringsprojecten te veel aandacht hebben voor de gevolgen van de oorlog (het leed van soldaten en burgers), en te weinig voor de oorzaken ervan. Deze aandacht voor bredere historische processen en mechanismen is echter noodzakelijk voor een kritische reflectie over oorlog en vrede. Dit aandachtspunt is zeker met betrekking tot educatieve projecten voor het onderwijs relevant, omdat niet verondersteld kan worden dat bij alle jongeren een directe kennis van de Eerste Wereldoorlog aanwezig is. De theorie van vrede, die we in paragraaf 3.2 hebben voorgesteld, kan hier van nut zijn. Deze theorie gaat ten eerste immers dieper in op de oorzaken van vrede en gaat na in welke socio-economische en politiek-culturele context vrede (als afwezigheid van geweld) het best gedijt. Er kan bijvoorbeeld gewezen worden op het belang van democratie, een rechtvaardige socio-economische wereldorde, het tegengaan van bewapeningswedlopen, en het promoten van ontwapening. Ten tweede wijst de theorie op het belang van een cultuur van vrede: d.i. een cultuur waarin de afwezigheid van geweld bevorderd wordt door een actieve houding van respect, het nastreven van wederzijds begrip, het erkennen van verschil en diversiteit in opvattingen en attitudes, en het voortdurend bereid zijn tot een open dialoog.

De conclusie is dan ook dat herinneringsprojecten niet alleen gericht moeten zijn op het zich inleven in persoonlijke verhalen, maar ook de focus moeten richten op het overdragen van kennis en inzichten in het bredere historische kader. Herdenkingspraktijken die zich alleen richten op het 'beleven' van en het 'zich inleven' in oorlogsverhalen dreigen bovendien soms eerder populaire en clichématige (maar mogelijk historisch inaccurate) kennis te bevestigen dan dat ze een historisch gefundeerd inzicht in de oorlog bieden.¹³⁸ Het zal dus altijd zaak zijn een evenwicht te zoeken tussen kennis en beleving. Wat het onderwijs betreft, wordt deze visie ook gedeeld door het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie (BCH), dat binnen het Vlaams onderwijs de inspanningen rond herinneringseducatie coördineert. In zijn zoektocht heeft het Comité bijvoorbeeld gesteld dat goede herinneringseducatieve projecten aandacht moeten hebben voor drie dimensies: kennis en inzicht, betrokkenheid en empathie, en ten slotte reflectie en actie (in de eigen tijd en leefwereld).¹³⁹

5.3.2 De verschillende luiken van het herdenkingsproject

De resultaten van de bevraging van stakeholders en praktijkdeskundigen bieden een aantal concrete ideeën over hoe de vredesgedachte tot uitdrukking gebracht kan worden in de verschillende luiken van het Vlaamse herdenkingsproject. Uit de bevraging blijkt dat dit verschilt van luik tot luik. In deze paragraaf gaan we voor de verschillende luiken van het project niet alleen na

hoe de herdenking in de praktijk aan de vredesgedachte gelinkt kan worden, maar ook wat de specifieke aandachts- en probleempunten zijn.

Het internationale luik

De internationale sfeer is het domein bij uitstek waar naar een evenwicht gezocht zal moeten worden tussen het uitdragen van de eigen vredesboodschap aan de ene kant, en het respect voor en de erkenning van de diversiteit aan herdenkingstradities aan de andere. Zoals in dit rapport herhaaldelijk naar voren is gebracht, bestaan er significante verschillen in de manieren waarop de Eerste Wereldoorlog herdacht wordt. In Vlaanderen en België bestaat een sterke traditie om de vredesgedachte als de belangrijkste erfenis van de oorlog te zien. Ook in landen zoals Nieuw-Zeeland en Ierland zijn er bewegingen ingezet om de herinnering aan de oorlog te kaderen in het licht van een actuele vredesboodschap. In Frankrijk wordt sinds enkele decennia aan de herdenking van de Eerste Wereldoorlog betekenis gegeven in het kader van de Frans – Duitse verzoening, waarbij de oorlog gerepresenteerd wordt als een gedeeld verleden dat aan de grondslag van de Europese identiteit ligt. Sommige auteurs beschrijven dit proces zelfs in termen van de creatie van een ‘postnationale’ herinnering en het ontstaan van een Europese herdenkings sfeer. Lang niet alle landen schrijven zich echter in dit soort vertogen in. De klassieke hoofdstroming in de Britse en Canadese herdenkingstradities kadert de oorlog bijvoorbeeld op een andere manier. De Eerste Wereldoorlog wordt in deze tradities gezien als een ‘rechtvaardige’ oorlog, die gevoerd moest worden om de vrijheid te verdedigen en de vrede af te dwingen. De herdenking richt zich dan ook op het gedenken en eren van hen die sneuvelden voor dit nobele doel. Bovendien wordt de herdenking op een andere manier geactualiseerd dan in de pacifistische herdenking; de Britse herdenkingen omvatten bijvoorbeeld geregeld eerbetuigingen aan Britse militairen die sneuvelden in hedendaagse conflicten. De oorlogsherdenking aan een pacifistisch activisme koppelen wordt in dit kader als ongepast gepercipieerd.

In dit rapport hebben we de vraag gesteld hoe met deze diversiteit omgegaan kan worden. Uit de bevraging blijkt dat er twee benaderingen van deze problematiek bestaan. Een eerste groep uit kritiek op bepaalde herdenkingsvormen, terwijl een tweede groep van oordeel is dat deze diversiteit gerespecteerd moet worden. Deze laatste groep vindt dat, zeker bij gezamenlijke internationale plechtigheden, andere tradities in de gelegenheid moeten worden gesteld om de oorlog op hun manier te herdenken. Daarbij is men er zich bewust van dat dit veel fijngevoeligheid en compromisbereidheid zal vergen. Twee respondenten wijzen er ook op dat de diversiteit in herdenkingsvormen een interessant educatief uitgangspunt vormt, omdat ze symbool kan staan voor een oefening in het omgaan met diversiteit. Deze laatste observaties sluiten aan bij de conclusies van het conceptuele deel van dit rapport. Daar werd geargumenteed dat vredesgezinde herdenkingen niet alleen een inhoudelijke vredesgedachte moeten overdragen, maar ook moeten streven naar een vredevolle herdenkingscultuur, wat inhoudt dat de verschillen in herdenkingstradities erkend worden.

Concreet zal in het internationale luik van het herdenkingsproject dus voortdurend naar een evenwicht gezocht moeten worden tussen het uitdragen van de eigen vredesboodschap en het samenwerken met andere partners, die aan de herdenking een andere betekenis toekennen. Dit is een oefening in diplomatie, die op zich ook symbool kan staan voor een vredesgezinde benadering van herdenking. Dit geldt niet alleen voor de organisatie van gezamenlijke formele plechtigheden. In de bevraging geven de respondenten ook een aantal concrete suggesties voor andere samenwerkingsvormen mee, waar de uitwisseling van ideeën en ervaringen centraal staat. In het bijzonder vernoemen respondenten in dit kader samenwerkingsverbanden met Duitse organisaties en overheden en internationale uitwisselingsprogramma’s voor studenten.

Erfgoed, herdenkingsevenementen en plechtigheden

Onroerend erfgoed

Na het verdwijnen van de levende herinnering blijft het onroerend erfgoed (begraafplaatsen, memorialen en landschappen) over als de laatste getuige van de Eerste Wereldoorlog. Onroerend erfgoed heeft dan ook een cruciale rol te spelen in de overdracht van de herinnering aan die oorlog. Hedendaagse bezoekers, die een kloof ervaren tussen hun kennis van de oorlog en die van directe ooggetuigen, doen een beroep op de materiële overblijfselen van die oorlog, zoals sites en objecten, om die kloof te overbruggen, en om 'de realiteit van de oorlog te ervaren'.¹⁴⁰ Voor de nieuwe generaties, die geen beroep kunnen doen op directe ooggetuigen en overlevenden, speelt het onroerend erfgoed als materiële en emotionele getuige een belangrijke rol in de overdracht van de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog.¹⁴¹

In het herdenkingsproject van de Vlaamse overheid heeft het onroerend oorlogserfgoed daarom een belangrijke rol te spelen. Bovendien is ook het economische belang van dit onroerend erfgoed, dat grote stromen bezoekers en toeristen aantrekt, niet onaanzienlijk. De afgelopen jaren werden door de overheid dan ook grote inspanningen gedaan het oorlogserfgoed te valoriseren. Inventarissen werden opgemaakt, monumenten en memorialen gerestaureerd, en sites voorzien van nieuwe onthaalcentra. Hiermee wordt een van de doelstellingen van het herdenkingsproject, het stimuleren van het herinneringstoerisme, gerealiseerd. In dit rapport hebben we de vraag gesteld hoe het onroerend oorlogserfgoed verbonden kan worden met het vredethema. Dit is niet vanzelfsprekend. Het gaat immers om bestaande sites en memorialen, die in een specifieke historische en socio-politieke context ontstaan zijn, en die bijgevolg gekenmerkt worden door de grote diversiteit aan boodschappen en betekenissen die onvermijdelijk eigen is aan oorlogsherdenking. Er kan niet zomaar geraakt worden aan de vormtaal en symboliek van het bestaande erfgoed, ook al draagt dat soms allesbehalve een vredelievende boodschap uit. Niet alleen is dit erfgoed vaak beschermd, monumenten en sites hebben ook een historische betekenis die niet zomaar 'overschreven' kan worden. Dit maakt de vraag pertinent hoe het onroerend erfgoed concreet met een vredesboodschap verbonden kan worden, met andere woorden, welke methodes en media hiervoor beschikbaar zijn. In de bevraging legden we deze kwestie voor aan stakeholders en praktijkmensen. We legden hen in het bijzonder de vraag voor of ze concrete ideeën hebben hoe het onroerend oorlogserfgoed, bijvoorbeeld in onthaalcentra, op infoborden en in toeristische brochures, aan het vredethema gelinkt kan worden.

Uit de antwoorden op deze vraag komen de twee benaderingen naar voren die we in de paragraaf over de methodologie van herdenking al behandeld hebben. Een eerste benadering, die we 'expliciet' genoemd hebben, pleit ervoor om het vredethema uitdrukkelijk naar voren te brengen op deze sites, bijvoorbeeld door op infoborden en in brochures de slagzin 'Nooit Meer Oorlog' aan te brengen. Er wordt in dit kader ook gewezen op het belang van de begeleiding van gidsen en lokale, vrijwillige erfgoedwerkers die in hun rondleidingen het erfgoed niet alleen historisch moeten duiden, maar er ook een bredere betekenis aan kunnen geven, in het bijzonder door uitdrukkelijk over het vredethema te spreken. Een tweede benadering, die sterk leeft bij de respondenten (zeker als we de antwoorden op deze vraag in verband brengen met hun antwoorden op andere vragen), pleit eerder voor een subtiele, 'impliciete' aanpak. Die houdt in dat op oorlogssites en aan oorlogsmonumenten persoonlijke verhalen en getuigenissen van soldaten en burgers verteld worden. Dit kan niet alleen gebeuren in onthaalcentra, op infoborden, in brochures en tijdens gegidste rondleidingen, maar ook in de selectie van foto's en visueel materiaal voor infoborden en brochures (waarbij dan foto's geselecteerd worden die het leven van burgers en soldaten – van diverse sociale en culturele afkomst – tonen en niet alleen beelden die de louter

krijgstechnische aspecten van de oorlog laten zien). De redenering die achter deze impliciete benadering schuilgaat, is dat bezoekers door deze verhalen en getuigenissen geconfronteerd worden met de brute werkelijkheid van de oorlog en zo tot een reflectie over de waarde van vrede worden aangezet. Wat onroerend erfgoed betreft, is het ten slotte relevant om een onderscheid te maken tussen reeds gevaloriseerd erfgoed en erfgoed dat nog geïnventariseerd, ontsloten en eventueel beschermd moet worden. Als er wat de ontsluiting en bescherming betreft keuzes gemaakt moeten worden tussen verschillende sites, dan kan er voor gepleit worden die sites te selecteren waar verhalen verteld kunnen worden die verder gaan dan het louter militair-technische, en die de impact van de oorlog op het leven van frontsoldaten en burgers tonen.

Het is duidelijk dat met onroerend erfgoed voorzichtig moet omgesprongen worden. Zoals een respondent het uitdrukt, is “het onroerend erfgoed wat het is”, het “kan of mag niet aangepast worden”. Van belang is vooral om bezoekers aan te zetten om het erfgoed te “lezen” en te duiden, zodat ze inzien waar een monument of een memoriaal toe oproept. Dit kan hen dan aanzetten tot een kritische reflectie over wat oorlog en vrede betekenen. Daarnaast bieden onthaalcentra, infoborden en brochures uiteraard de mogelijkheid om verhalen te vertellen die het monument niet alleen historisch duiden, maar ook de werkelijkheid en de impact van de oorlog op burgers en soldaten tonen, zodat de heroïek die veel oorlogsmemorialen kenmerken, niet herhaald wordt in de duiding en toelichting bij deze monumenten.

Cultureel erfgoed en evenementen

Naast het onroerend erfgoed, dat relatief gezien meer geconcentreerd is in de Westhoek dan in de rest van het land, bestaat er in Vlaanderen en België ook heel wat cultureel erfgoed van de Eerste Wereldoorlog, zoals archieven, foto's en filmmateriaal, muziek, literatuur, en ooggetuigenissen. Op basis van dit cultureel erfgoed zullen tijdens de herdenkingsperiode een groot aantal herdenkingsprojecten en evenementen opgezet worden, met een lokale of met een internationale uitstraling. Mogelijke thema's die in deze projecten aan bod kunnen komen zijn de vluchtelingenstroom die op gang kwam naar aanleiding van de oorlog, het dagelijkse leven in bezet België, de organisatie van de voedsel- en hulpverlening, de Duitse *Flamenpolitiek* en het ontstaan van het activisme, de wederopbouw en de herdenking na het einde van de oorlog. Ook in het kader van het cultureel erfgoed en de herdenkingsprojecten en -evenementen hebben we de vraag opgeworpen naar de bredere betekenisgeving.

Herdenkingsprojecten en evenementen kunnen opgezet worden met de bedoeling het publiek vooral historisch inzicht in de Eerste Wereldoorlog bij te brengen. Dit type van projecten is niet alleen legitiem en relevant, het culturele erfgoed vormt een ideaal domein waar de wetenschappelijke geschiedschrijving en de publieke herinnering nauw met elkaar in contact kunnen komen. In het licht van de doelstelling van de Vlaamse overheid om een vredesgedachte uit te dragen, hebben we in dit onderzoek echter ook de vraag gesteld hoe erfgoedprojecten en evenementen gelinkt kunnen worden aan het vredesthema. In de bevraging werd aan de deelnemers gevraagd welke soort projecten en evenementen het meest geschikt zijn om mensen niet alleen te laten herdenken maar hen ook aan te zetten tot een kritische en actuele reflectie over oorlog en vrede. In hun antwoorden refereren de respondenten opnieuw aan de methode van herdenking die hierboven al geduid werd. Opnieuw wordt gesteld dat best gewerkt kan worden met concrete, persoonlijke verhalen van burgers en soldaten, van diverse afkomst en van beide kampen. Projecten die van dit uitgangspunt vertrekken, tonen volgens de respondenten niet alleen de werkelijkheid en de realiteit van de oorlog op een bevattelijke, herkenbare en tastbare manier die de inleving van het publiek bevordert, ze zetten ook aan tot een diepere reflectie. Respondenten beklemtonen voorts het belang van kunst en cultuur. De vele kunstwerken die

tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog gemaakt werden bieden veel mogelijkheden om tentoonstellingen, concerten, toneelvoorstellingen en lezingen op te zetten die het publiek op een emotionele en menselijke manier de oorlog laten ervaren. Op basis daarvan worden ze dan aangezet tot algemenere bespiegelingen over oorlog, dood, lijden en vrede. Dit soort projecten biedt bovendien kansen om oude vormen van wij/zij-denken te overstijgen, bijvoorbeeld door geallieerde, Duitse en koloniale kunstenaars, componisten en schrijvers met elkaar in dialoog te laten gaan.

Herdenkingsevenementen die geregeld gecontesteerd worden zijn *re-enactments*, waarbij historische gebeurtenissen uit de Eerste Wereldoorlog worden uitgebeeld of nagespeeld, meestal op de plaats waar deze oorspronkelijk plaats vonden, door deelnemers in militaire uniformen. Hoewel veel bezoekers re-enactment positief benaderen, niet alleen als manier om op een tastbare manier kennis te maken met de oorlogsgeschiedenis maar ook als eerbetoon aan de frontsoldaten¹⁴², wordt er regelmatig kritiek geformuleerd op *re-enacters*. Deze kritiek blijkt ook uit de bevraging. Enkele respondenten tonen zich sceptisch over re-enactment, dat volgens hen soms de vorm aanneemt van “legertje spelen” en nooit in staat zal zijn een echt beeld te geven van het leven in de loopgraven en het leed dat de frontsoldaten hebben doorstaan. Meer nog, ze vrezen dat re-enactment een vals beeld creëert van de oorlog, dat oneer aandoet aan de soldaten die hebben afgezien in de loopgraven. Bij sommige re-enactmentprojecten lijken de grenzen tussen herdenking, een interesse in geschiedenis en een fascinatie voor militaire cultuur inderdaad te vervagen, maar dit geldt niet noodzakelijk voor alle vormen van re-enactment.¹⁴³ De discussie over dit fenomeen zal hoe dan ook niet onmiddellijk beslecht worden.

Plechtigheden

Hoewel herdenkingsinitiatieven en projecten de laatste decennia steeds meer gekenmerkt worden door een grote diversiteit aan vormen, blijven formele en officiële plechtigheden een bijzondere rol spelen in de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Elk jaar wordt in veel steden en gemeenten op 11 november wapenstilstand gevierd, waarbij traditionele rituelen en symbolen nog steeds een belangrijke rol spelen. De laatste jaren wordt, onder meer door gemeentebesturen en onderwijsorganisaties, de vraag gesteld of deze plechtigheden niet vernieuwd moeten worden. Er wordt gesteld dat formele plechtigheden gedateerd zijn en niet meer aanslaan bij een breed en jong publiek. Soms is ook de kritiek te horen dat de militaire elementen in de herdenking op gespannen voet staan met de vredesgedachte die men aan herdenkingen wil verbinden. De resultaten van de bevraging tonen dat er onder de bevroegde stakeholders verschillende visies leven over een eventuele hertaling van de traditionele symboliek van de 11 november plechtigheden. Deze visies geven aan dat er twee opties bestaan wat deze plechtigheden betreft. Een eerste optie is de plechtigheden te hertalen naar een hedendaagse context, door nog meer inspanningen te leveren om jongeren te betrekken, kunst een centralere rol te laten spelen, en een actuele vredesboodschap uitdrukkelijker in de plechtigheden in te werken. De tweede optie is de traditionele vormen grotendeels te behouden. De plechtigheden voldoen immers nog steeds aan een behoefte. Bovendien moet ook de traditionele rol van oud-strijdersverenigingen en militairen gerespecteerd worden. De grote vernieuwingen en inspanningen om een breed, jong en divers publiek te bereiken kunnen in deze optie dan gebeuren in andere vormen van herdenking – het veld van herdenking is immers breder dan alleen de formele plechtigheden. In het licht van de kritische randvoorwaarden die we hierboven hebben aangegeven, en dan in het bijzonder de idee dat de diversiteit in herdenkingsvormen en -tradities erkend moet worden, kan de tweede optie onderschreven worden. Dit sluit een zekere mate van vernieuwing van formele plechtigheden zeker niet uit, zolang deze vernieuwingen aandacht hebben voor het evenwicht tussen oude en nieuwe elementen. Dit betekent met andere woorden dat deze plechtigheden niet tot stilstand

veroordeeld zijn, maar in de toekomst kunnen evolueren naargelang de veranderende maatschappelijke context.

Herinneringstoerisme

Toerisme naar de slagvelden is geen nieuw fenomeen. De eerste toeristen verschenen in de frontstreek toen de oorlog nog volop aan de gang was. Na het einde van de oorlog namen de stromen bezoekers die naar Frankrijk en Vlaanderen trokken om er de slagvelden te bezoeken alleen maar toe. Zowel oud-strijders en nabestaanden die als pelgrims de gesneuvelden eer wilden gaan betuigen als toeristen die het oorlogstoneel met eigen ogen wilden aanschouwen, reisden naar de voormalige slagvelden. Na de Tweede Wereldoorlog nam het aantal frontreizigers gedurende enkele decennia gevoelig af, maar sinds de jaren 1980 is het fronttoerisme alleen maar grootschaliger geworden. In 2007 bezochten bijvoorbeeld meer dan 350.000 toeristen de Westhoek. Dit wijst er op dat het herinneringstoerisme een aanzienlijk economisch belang heeft. Dat blijkt ook uit de investeringspolitiek van de Vlaamse overheid met het oog op de herdenkingsperiode in 2014-2018.¹⁴⁴ Zoals in dit rapport gesteld werd, is de verhouding tussen toerisme en herinnering evenwel niet geheel onproblematisch. Hoewel toerisme kansen en mogelijkheden biedt voor de overdracht van de oorlogsherinnering, houdt het ook risico's en gevaren in. Algemeen gesproken kunnen twee risico's onderscheiden worden: ten eerste de vrijblijvendheid die vaak geassocieerd wordt met 'de toerist' (en die op gespannen voet kan staan met de maatschappelijke waarde van het oorlogsverleden en de herdenking ervan), en ten tweede de commerciële logica (die vaak in verband wordt gebracht met toerisme als economische activiteit en die haaks kan staan op de sereniteit en het respect dat de herdenking van gesneuvelden vereist). Om de mogelijkheden die het herinneringstoerisme kan bieden te begrijpen, is een inzicht in deze risico's noodzakelijk.

Wat precies bedoeld wordt met de 'vrijblijvendheid' van het toerisme kan begrepen worden met het stereotypische beeld van de toerist die rondreist in gebieden die hem vreemd zijn (en die – omwille van de korte duur van zijn verblijf – hem ook vreemd blijven), die op een niet-betrokken en afstandelijke wijze toekijkt op de lokale cultuur (cfr. de *'tourist's gaze'*), en die zijn herinneringen voornamelijk vormgeeft door middel van de souvenirs die hij onderweg koopt.¹⁴⁵ Indien dit beeld ook zou opgaan voor toeristen die naar de voormalige frontstreken reizen, stelt dit een aantal problemen. Niet alleen houdt vrijblijvendheid een mogelijk gebrek aan respect in voor het lijden dat op herinneringsplaatsen herdacht wordt, het zou ook kunnen betekenen dat toeristen doof blijven voor de maatschappelijke boodschappen die men met herdenkingen wil overdragen. Uit een aantal studies over WOI-toerisme blijkt echter dat het beeld van de vrijblijvende toerist genuanceerd moet worden. Zo stellen Jennifer Iles en Anthony Seaton dat herinneringstoerisme een veelzijdige praktijk is die veel meer inhoudt dan louter toekijken. Uit hun onderzoek besluiten ze dat toeristen die de slagvelden in Frankrijk en Vlaanderen bezoeken niet zomaar sites willen bezichtigen, maar vooral op zoek gaan naar identificatie met en inleving in de symbolische betekenis van herdenkingsplaatsen.¹⁴⁶ Anders geformuleerd, bezoekers van herinneringsplaatsen gaan actief op zoek naar de betekenis van deze plaatsen. Caroline Winter stelt dat toeristen ook een rol spelen in het (re)produceren en doorgeven van de oorlogsherinnering. Omdat ze deelnemen aan herdenkingsrituelen en begraafplaatsen bezoeken, spelen toeristen een belangrijke rol in het voortzetten van de collectieve herinnering aan de oorlog.¹⁴⁷ De vraag blijft dan natuurlijk welke betekenis toeristen precies ontlenen aan de herinneringsplaatsen die ze bezoeken. Het weinige onderzoek dat voorlopig naar deze vraag verricht werd, suggereert dat ook hier de diversiteit aan boodschappen en betekenissen speelt die – zoals we in dit rapport herhaaldelijk hebben gesteld – oorlogsherdenking altijd kenmerkt. Dit houdt in dat sommige bezoekers zich identificeren met de patriottische martelaarssymboliek die veel memorialen uitdragen of een

nostalgische band ervaren met een als verdwenen gepercipieerd (nationaal) gemeenschapsgevoel, terwijl voor andere bezoekers de centrale betekenis van de slagvelden te vinden is in de absurditeit van de oorlog en het belang van vrede.¹⁴⁸ Niettemin is meer en diepgaander onderzoek vereist om de betekenisgeving door toeristen systematisch in kaart te brengen en profielen op te maken.

Een tweede risico voor de sereniteit van de oorlogsherinnering is de commerciële en economische logica die eigen is aan het hedendaagse toerisme. Volgens een aantal waarnemers en praktijkmensen tekent een tendens tot commercialisering zich ook af in het veld van de publieke herinnering. Zo is Gilles Lipovetsky van oordeel dat het marktdenken zich steeds meer meester maakt van het domein van erfgoed en herinnering¹⁴⁹, terwijl T.G. Ashplant, Graham Dawson en Michael Roper opmerken dat “culturele ondernemers van de globale vrije markt” een steeds belangrijker rol spelen in wat zij de ‘machtsstrijd over het collectieve geheugen’ noemen.¹⁵⁰ De toenemende impact van de commerciële logica houdt enkele specifieke gevaren in voor de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Zo kan ten eerste de druk op ‘gevoelige’ sites zoals begraafplaatsen toenemen indien de toestroom aan bezoekers de capaciteit van de site (die niet alleen infrastructureel maar ook psychologisch is) overschrijdt. Een tweede gevaar bestaat er in dat commerciële overwegingen gaan dicteren welke verhalen over de oorlog al dan niet aan bod komen. Zo zou de verleiding kunnen ontstaan om vooral ‘gemakkelijke’ verhalen, die aanslaan bij een groot publiek, te vertellen, terwijl ‘moeilijkere’, ‘stekelige’ of ‘problematische’ aspecten van het oorlogsverleden in de verdrukking komen. (In paragraaf 5.2 hebben we deze problematiek ook belicht. Daar hebben we gewaarschuwd voor het gevaar van een eenzijdige benadering van de geschiedenis indien het verleden onbezonnen wordt ingezet als middel voor het stimuleren van het herinneringstoerisme. Het inzetten op een breed gedragen herdenking kan natuurlijk wel tot gevolg hebben dat het toerisme – zowel kwalitatief als kwantitatief – bevorderd wordt.) Uit de bevraging blijkt dat er bij de bevraagde stakeholders en praktijkdeskundigen ook bezorgdheid leven over een te sterke impact van de commerciële logica. Zo zijn er respondenten die een woord als ‘vermarkten’ al niet gepast vinden in de context van herdenking. Anderzijds zijn er ook respondenten die van oordeel zijn dat er een respectvol evenwicht mogelijk is tussen de eisen van herinnering en die van het toerisme. Hoe dan ook kan geconcludeerd worden dat de respondenten vrij eenstemmig vragen dat het toerisme aandacht heeft voor het ethische kader waarin oorlogsherdenking zich afspeelt.

De overheidsorganisaties die in Vlaanderen instaan voor de coördinatie van het herdenkings-toerisme hebben de risico's van over-commercialisering overigens al enige tijd erkend. Daarom werd het concept ‘toerisme+’ ontwikkeld. Dit concept houdt in dat WOI-toerisme meer is dan het louter ontsluiten en vermarkten van het erfgoed voor het publiek, en dat er ook aandacht moet zijn voor het ethische kader, voor betekenisgeving en reflectie, en voor het uitdragen van een hedendaagse boodschap (zoals ‘Nooit Meer Oorlog’).¹⁵¹ Tegelijkertijd wordt ook de positieve invloed van het toerisme op erfgoed en herinnering beklemtoond. Toerisme vergroot bijvoorbeeld de belangstelling en het draagvlak die nodig zijn om het erfgoed te bewaren en te ontsluiten.¹⁵²

Aldus gaan zowel de overheid als de stakeholders op zoek naar een respectvol evenwicht tussen herinnering en toerisme. De praktijk van de komende jaren zal moeten uitwijzen of dit evenwicht gevonden en gerealiseerd kan worden.

Onderwijs en jeugd

Een belangrijk luik in het Vlaamse herdenkingsproject is het onderwijs. Het is de bedoeling om voor de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog allerhande educatieve projecten en pakketten op te zetten voor alle onderwijsniveaus en -vormen. Dat sluit aan bij inspanningen die sinds enkele jaren worden geleverd om herinnerings- en vredesopvoeding te promoten in het Vlaamse onderwijs. Voor de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog zal een beroep gedaan worden op de expertise die de laatste jaren ontwikkeld is. Zo zal het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie (BCH) een belangrijke rol spelen in het herdenkingsproject. Het BCH, dat herinneringseducatie definieert als “werken aan een houding van actief respect in de huidige maatschappij vanuit de collectieve herinnering aan menselijk leed dat veroorzaakt is door menselijke gedragingen als oorlog, intolerantie of uitbuiting en dat niet vergeten mag worden”¹⁵³, werkt bijvoorbeeld aan een tekst waarin zijn visie op kwaliteitsvolle herinneringseducatie zal worden uiteengezet. Ook op provinciaal niveau worden inspanningen geleverd om expertise op te bouwen over herinnerings- en vredesopvoeding. Zo is ‘leren uit de oorlog’ een van de centrale beleidsthema’s van het West-Vlaamse provinciale netwerk Oorlog en Vrede in de Westhoek, waarbij er naar gestreefd wordt educatieve projecten op te zetten die een vredesboodschap overdragen. Het netwerk hanteert een eigen definitie van herinneringseducatie en vredesopvoeding, waarin het eerste beschouwd wordt als een opstap om tot het einddoel van vredesopvoeding te komen. In het bijzonder gaat het netwerk ervan uit dat herinneringseducatie

“vertrekt vanuit de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog, enerzijds vanuit concrete menselijke verhalen (getoetst aan de historische kritiek), anderzijds vanuit sites en musea uit de Westhoek, waarbij verbindingen worden gelegd naar begrippen als ‘oorlog’ en ‘vrede’ om actuele conflicten (en hun oplossingen) in een (duidbare) context te plaatsen. Er wordt bijgebracht wat zich heeft afgespeeld tijdens de vier jaren van oorlog in deze regio, maar ook hoe mensen, streekbewoners, politici, bezoekers met de gevolgen daarvan zijn omgegaan sinds het einde van de oorlog, tot op heden. Op die manier wordt een link gelegd tussen heden en verleden, kan men op een actuele en kritische wijze betekenis geven aan het verleden.”¹⁵⁴

Vredeseducatie wordt dan omschreven als het aanreiken van “inzicht, kennis, vaardigheden en attitudes [...] waarmee men in de maatschappij actief kan meewerken aan het maken van meer vrede”. Voorts heeft het netwerk ook een reeks kwaliteitscriteria opgesteld voor educatieve projecten.¹⁵⁵ Intussen werden door het Vlaams Vredesinstituut en het BCH ook databanken ontwikkeld waarin het aanbod aan vredes- en herinneringseducatieve projecten toegankelijk wordt gemaakt.¹⁵⁶

In de discussies over de plaats van oorlogsherinnering in het onderwijs komen een aantal thema’s geregeld terug. Regelmatig wordt bijvoorbeeld de vraag gesteld hoe zinvol het is om bepaalde (doorgaans traumatische) episodes uit het verleden te gebruiken om lessen te trekken voor het heden en om deze historische gebeurtenissen te laten dienen als ‘moreel kompas’ voor bepaalde gedragskeuzes vandaag.¹⁵⁷ Op deze aanpak, die het verleden een grote actuele morele en politieke lading toeschrijft, is kritiek gekomen van historici. Volgens hen leidt deze benadering gemakkelijk tot een eenzijdige, manipulatieve en moraliserende lezing van het verleden. In paragraaf 3.4 hebben we er daarom voor gepleit dat educatieve projecten het verleden niet gebruiken als een middel om een hedendaags doel te realiseren, maar wel als een aanzet tot kritische reflectie en als een motivatie tot vrede. Deze motivatielogica vertrekt van het verleden zelf, waarover zo veel mogelijk en zo divers mogelijke verhalen verteld worden. De reflectie waartoe deze verhalen de aanzet vormen kan verschillende vormen aannemen. Door een vergelijking tussen

verleden en heden kunnen bijvoorbeeld verschillen tussen vroeger en nu geduid worden, maar kunnen anderzijds ook structurele mechanismen en processen aan het licht komen die inzichten bieden zowel in het verleden als in het heden. Vanzelfsprekend moet deze vergelijkende reflectie, zeker als die het verleden als ‘voorbeeld’ wil stellen voor het heden, met de nodige omzichtigheid en zin voor historische kritiek gebeuren. Met Tzvetan Todorov kunnen we stellen dat er inderdaad “een gevaar bestaat dat de exemplarische herinnering verwatert door een universele analogie, waar alle katten grijs zijn”. Daarom pleit Todorov voor het beperken van veralgemeningen: deze mogen de historische feiten zelf niet doen verdwijnen, maar dienen om feiten met elkaar in verband te brengen en vergelijkingen mogelijk te maken die overeenkomsten en verschillen duiden. Concreet: hoewel extreme gebeurtenissen uit het verleden zoals de Eerste Wereldoorlog misschien moeilijk vergelijkbaar zijn met wat er in de hedendaagse wereld gebeurt, betekent dit niet dat er geen verbanden ontwaard kunnen worden. Immers: “het extreme is als kiem aanwezig in het dagdagelijkse. Niettemin moet men altijd het onderscheid maken tussen kiem en vrucht.”¹⁵⁸

Uit de bevraging van stakeholders en praktijkmensen komen een aantal concrete ideeën naar voren over het type educatieve projecten en specifieke vormen en technieken die er volgens de respondenten goed in slagen om scholieren aan te zetten tot een kritische reflectie over oorlog en vrede. Zo wordt onder meer het belang beklemtoond van actieve vormen zoals uitwisselingsprogramma’s (bijvoorbeeld tussen Vlaamse en Duitse scholieren), plaatsbezoeken en creatieve opdrachten; wordt benadrukt dat projecten moeten aansluiten bij de leefwereld van jongeren, bijvoorbeeld door multimediale technieken te gebruiken; en wordt gesteld dat projecten persoonlijke betrokkenheid en inleving moeten creëren. Er wordt ook benadrukt dat projecten een sociaal en cultureel divers publiek van jongeren moeten bereiken.

Ondanks het grote belang dat respondenten duidelijk hechten aan het onderwijsluik van het herdenkingsproject kan uit de bevraging ook opgemaakt worden dat er over een aantal specifieke onderwijsthema’s nog een gebrek aan expertise bestaat. Dit geldt in het bijzonder voor de vraag hoe educatieve projecten een evenwicht kunnen bereiken tussen het overdragen van kennis en het stimuleren van beleving, inleving en empathie. Zoals we hierboven (5.3.1) hebben aangegeven speelt inleving, bijvoorbeeld in de persoonlijke verhalen van frontsoldaten en burgers, een belangrijke rol, maar mag inzicht in het grotere historische kader daarbij niet veronachtzaamd worden. We hebben dan ook geconcludeerd dat er bij het ontwikkelen van educatieve herdenkingsprojecten voortdurend gezocht moet worden naar een evenwicht tussen kennis en beleving. Zo lijkt het raadzaam om projecten te ontwikkelen die zowel in de klas voorbereid worden als op herinneringsplaatsen (begraafplaatsen, monumenten, oorlogsmusea) plaatsvinden; die gebruik maken van verschillende methodes en bronnen zoals ooggetuigenverhalen en beeldmateriaal; en die zowel werken met kennisoverdracht als met creatieve opdrachten die inleving stimuleren en tot reflectie aanzetten. Dat dit thema verdere verdieping en reflectie verdient, wordt ook erkend door het Bijzonder Comité voor Herinne-ringseducatie (BCH), dat in deze materie een leidende rol heeft opgenomen en onder meer een toetssteendocument voorbereidt waarin aanwijzingen worden gegeven voor kwaliteitsvolle herinneringseducatie. Daarin staat het evenwicht tussen kennis en inzicht, betrokkenheid en empathie, en ten slotte reflectie en actie (in de eigen tijd en leefwereld) centraal.¹⁵⁹

Media

Zoals uit de historische inleiding van dit rapport duidelijk is geworden, zijn oorlogsherdenkingen allesbehalve een statisch fenomeen; de vormen, betekenissen en boodschappen van de herdenking van de Eerste Wereldoorlog zijn doorheen de decennia ingrijpend gewijzigd. Dit geldt ook

voor de kanalen waarlangs de overdracht van de herinnering aan de oorlog gebeurt. Waar vroeger plechtigheden en memorialen een centrale rol vervulden, is het belang van andere kanalen zoals toerisme en musea alleen maar toegenomen. Ook de media, zowel de geschreven pers, de audiovisuele als de nieuwe media, zijn in de overdracht van de oorlogsherinnering een steeds belangrijker rol beginnen spelen. Het beeld dat mensen zich van de Eerste Wereldoorlog vormen wordt voor een belangrijk deel mee bepaald door persartikels, documentaires, films, dramaserieën en websites over de oorlog. Het belang van de media voor herdenkingsprojecten werd enkele jaren geleden ook erkend door de VRT. Met het oog op de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog heeft de openbare omroep een project opgezet dat onder meer een fictiereeks, documentaires en rechtstreekse uitzendingen van herdenkingsplechtigheden omvat. Hoe het project er in 2014-2018 precies zal uitzien is nog onzeker, omwille van een besparingsronde die mogelijk ook een impact zal hebben op het project.

Hoe dan ook is duidelijk dat de audiovisuele media in 2014-2018 een belangrijke rol zullen spelen. Veel Vlamingen zullen via televisie en radio kennis maken met het herdenkingsproject of met bepaalde projecten of initiatieven in het bijzonder. De maatschappelijke draagwijdte van de herdenking zal in belangrijke mate bepaald worden door de manier waarop de media zullen fungeren als informatieplatform. Dit wordt ook bevestigd door de resultaten van de bevraging. Volgens de stakeholders en praktijkdeskundigen is er een belangrijke maatschappelijke rol weggelegd voor de openbare omroep. De VRT kan de spil vormen van de bredere communicatie van het project en de verschillende initiatieven en evenementen een grotere cohesie geven. Bovendien zal de fictieserie over de Eerste Wereldoorlog hoogstwaarschijnlijk een golf van interesse teweegbrengen bij het bredere publiek, die de aandachtstrekker kan vormen voor andere, kleinschaligere herdenkingsprojecten en -initiatieven. Daarnaast kan de omroep voorzien in historische duiding door documentaires en reportages. Daarin kunnen niet alleen het grotere historische kader geschetst worden en de impact van de oorlog op het dagelijkse leven in kaart gebracht worden, maar ook minder belichte aspecten van de oorlog aan bod komen.

5.4

Het herdenkingsengagement van de overheid

De Vlaamse overheid heeft met het veelzijdige herdenkingsproject 'Honderd jaar Grote Oorlog' een aanzienlijk engagement opgenomen in de sfeer van het collectieve geheugen. Helemaal in het begin van dit rapport hebben we gesteld dat dit engagement geen vanzelfsprekende zaak is, ook niet wanneer de overheid daarmee aan een maatschappelijke behoefte tegemoet komt of wanneer ze tijdens de herdenking een maatschappelijk relevante boodschap wil uitdragen. Niet alleen dringt de vraag zich op hoe een van de centrale doelstellingen van het project – het uitdragen van de vredesgedachte – in de praktijk gerealiseerd kan worden, we hebben ook de aandacht gevraagd voor een aantal stekelige normatieve en historische kwesties. Dit onderzoek was er op gericht om deze punten aan een nadere analyse te onderwerpen, met als uiteindelijke doel suggesties te formuleren over de manier waarop de Vlaamse overheid op een normatief en historisch verantwoorde manier vorm kan geven aan haar herdenkingsbeleid. Zonder opnieuw in details te treden over de kritische randvoorwaarden en de methodologie van herdenking (die in hoofdstuk 3 en in de paragrafen 5.2 en 5.3 uitgebreid aan bod zijn gekomen), kan geconcludeerd

worden dat de overheid in haar herdenkingsengagement voor 2014-2018 ten eerste respect moet opbrengen voor de diversiteit aan herdenkingstradities en -vormen, en ten tweede de nodige aandacht moet besteden aan historische accuratesse, nuance, contextgevoeligheid en openheid om een eenzijdige benadering van het verleden te vermijden. Wat de praktijk van het herdenken in het teken van vrede betreft, werden in dit rapport, op basis van een bevraging van stakeholders en praktijkdeskundigen, een reeks concrete ideeën naar voren gebracht.

Hoe kan de Vlaamse overheid nu concreet vorm geven aan een vredesgericht herdenkingsbeleid? Tot besluit van dit rapport suggereren we drie stappen. Ten eerste kan de overheid een visietekst opstellen waarin ze de premissen en krachtlijnen van haar *herdenkingsfilosofie* kenbaar maakt. In dit rapport hebben we getracht de krachtlijnen en randvoorwaarden van een dergelijke herdenkingsfilosofie aan te geven, alsook concrete ideeën aan te leveren over hoe deze filosofie in de praktijk gerealiseerd kan worden. Deze visietekst kan dan in verschillende communicatievormen (op de eigen website, in brochures, beleidsnota's) hertaald worden en in de publieke sfeer verder uitgedragen worden door de politieke verantwoordelijken (bijvoorbeeld in speeches en in interviews). Ten tweede gaat het erom deze herdenkingsfilosofie, waar mogelijk en voor zover dat binnen de bevoegdheden en de werkingsradius van de Vlaamse overheid ligt, te *implementeren*. Dat kan bijvoorbeeld wanneer de overheid subsidies vrijmaakt voor herdenkingsprojecten, maar kan, niet onbelangrijk, ook betrekking hebben op het zoeken naar samenwerking met andere actoren, niet alleen in Vlaanderen, maar ook binnen de Belgische federatie en in de internationale sfeer. In het bredere herdenkingsveld, dat uiteraard ver voorbij de werkingsradius van de Vlaamse overheid gaat, kan de overheid op een open, respectvolle en dialogische wijze de eigen herdenkingsfilosofie *uitdragen* en andere actoren, zowel op Vlaams, Belgisch als internationaal niveau, *sensibiliseren* over de wijze waarop zij de Eerste Wereldoorlog wil herdenken.

Aldus biedt de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog een uitgelezen kans om niet alleen op een serene wijze de tragedie te herdenken die tot vandaag de loop van de wereldgeschiedenis bepaalt, maar ook een overtuigde vredesgedachte uit te dragen: door verhalen te vertellen over de brutale impact van de oorlog op het leven van burgers en soldaten, en door te herinneren aan de structuren en de mechanismen die de oorlog mogelijk maakten.

Eindnoten

- 1 '100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen' (s.d.), *100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen* (brochure), p. 5.
Zie ook <http://ivvlaanderen.be/nlapps/docs/default.asp?fid=500>.
- 2 Zie bijvoorbeeld het manifest van 151 Belgische historici 'Geschiedenis is meer dan herinneren' dat op 25 januari 2006 in De Standaard gepubliceerd werd. In paragraaf 3.3 gaan we dieper in op de kritiek van historici.
- 3 Op deze complexiteit, en de impact ervan, gaan we in hoofdstuk 3 dieper in.
- 4 Ashplant, T.G., Dawson, G. and Roper, M. (2000), 'The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics', in: T.G. Ashplant, G. Dawson and M. Roper (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, London & New York: Routledge, p. 7 e.v..
- 5 Anderson, B. (1999), *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londen en New York: Verso.
- 6 Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt: Lannoo, p. 165 e.v.
- 7 Van Alstein, M. (2011), 'Een oefening in herinneringsarcheologie. De herdenking en memorialisering van de slag van Verdun', in *Streven*, 78 (mei), p. 419.
- 8 Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt: Lannoo, p. 172.
- 9 Winter, J. en Sivan, E. (1999), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 10, 17 en 29 en Jay Winter's hoofdstuk in hetzelfde boek: 'Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the Great War', p. 40-60.
- 10 Ashplant, T.G., Dawson, G. and Roper, M. (2000), 'The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics', in: T.G. Ashplant, G. Dawson and M. Roper (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, London & New York: Routledge, p. 9-11.
- 11 Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt: Lannoo, p. 163.
- 12 Edkins, J. (2003), *Trauma and the Memory of Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 57-110 en 216-224.
- 13 Voor het standaardwerk over België tijdens de Eerste Wereldoorlog zie De Schaepdrijver, S. (1999), *De Grote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam: Olympos.
- 14 Zie bv. Deneckere, G. (2008), 'Plaatsen van tweedracht. Inleiding', en De Wever, B. (2008), 'Diksmuide: de IJzertoren. Strijd om de helden van de Oorlog', in: Tollebeek, J. e.a. (red.) (2008), *België, een parcours van herinnering*, deel 2, Amsterdam: Bert Bakker, p. 15-19 en p. 61-71.
- 15 H. Barbusse (2004), *Het vuur*, Amsterdam: De Arbeiderspers; Gabriel Chevallier (2009), *Heldenangst*, Amsterdam: uitgeverij Cossee; E. M. Remarque (2003), *Van het westelijk front geen nieuws*, Utrecht: Bijleveld; en R. Graves (2001), *Dat hebben we gehad*, Amsterdam: Arbeiderspers.
- 16 Zie www.ppu.org.uk en www.whitepoppy.org.uk.
- 17 Van der Auwera, S. (2008), *De herdenking van de Grote Oorlog en Flanders Fields. Een beknopt overzicht in 25 staten. Vervolgonderzoek*, Antwerpen: Steunpunt Buitenlands Beleid, p. 31.
- 18 Zie het bezoekerscentrum van Tyne Cot Cemetery, Zonnebeke.
- 19 Sertyn, M. (1974), 'Avondlandstemming bij de jonge Avant-garde in Vlaanderen na 1918: inspiratiebron voor purito-flaminganten en marginale wereldverbeteraars', *BTNG*, nr. 6, p. 562-579.
- 20 Prost, A. (1986), 'Verdun', in: Nora, P. (red.), *Les Lieux de Mémoire*, vol. 2, La Nation, Paris: Gallimard, p. 1770 (mijn vertaling).
- 21 Idem.
- 22 Zie www.anti-kriegs-museum.de.
- 23 Cortwright, D. (2008), *Peace. A History of Movements and Ideas*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 68 en 71-75.
- 24 Vandeweyer, L. (1993), 'Katholieke vredesactie in een bedreigd België 1914-1963', in: Burggraeve, R. De Tavernier, J. en Vandeweyer, L. (red.), *Van rechtvaardige oorlog naar rechtvaardige vrede. Katholieken tussen militarisme en pacifisme in historisch-theologisch perspectief*, Leuven: university Press, p. 120 e.v..
- 25 De Wever, B. (2008), 'Diksmuide: de IJzertoren. Strijd om de helden van de Oorlog', in: Tollebeek, J. e.a. (red.) (2008), *België, een parcours van herinnering*, deel 2, Amsterdam: Bert Bakker, p. 63 en 67-68.
- 26 Dit engagement leidde in 1921 overigens tot de val van de regering; na de deelname van minister van Openbare Werken Edward Anseele aan een manifestatie van de Socialistische Jonge Wacht waarop een vaandel met het gebroken geweer werd rondgedragen, werd zijn ontslag geeïst, waarop alle socialistische ministers hun ambt neerlegden (Vermandere, M. (2001), 'Door gelijke drang bewogen? De socialistische partij en haar jeugdbeweging, 1886-1944', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 8, p. 231).
- 27 Bechet, C. (2008), 'La révision pacifiste des manuels scolaires. Les enjeux de la mémoire de la guerre 14-18 dans l'enseignement belge de l'Entre-deux-guerres', *Bijdragen tot de Eigentijdse geschiedenis*, nr. 20, p. 57 en 61.
- 28 Zie Castryck, G. en Duquet, N. (2010), *Over positieve en negatieve vrede. Vredesopvoeding voor het basis- en secundair onderwijs in Vlaanderen: conceptuele afbakening en analyse van het aanbod*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut.

- 29 Deze paragraaf steunt sterk op Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt: Lannoo, p. 239-247.
- 30 Elfnovembergroep (1978), *Van den Grooten Oorlog. Volksboek*, Kimmel: Malegijis.
- 31 Geciteerd in J. Meire (2003), *De stilte van de Salient*, p. 277.
- 32 Geciteerd in J. Meire (2003), *De stilte van de Salient*, p. 262.
- 33 Zie Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient*, p. 260-273 en 283-284, en Whitmarsh, A. (2001), 'We Will Remember Them'. Memory and Commemoration in War Museum, *Journal of Conservation and Museum Studies*, 7 (november), p. 1-15.
- 34 Geciteerd in J. Meire (2003), *De stilte van de Salient*, p. 284.
- 35 Mondelinge communicatie met Jan Breyne, Brussel, 20 mei 2011.
- 36 Zie www.vredesprijs-ieper.be.
- 37 Oorlog en Vrede in de Westhoek, *Beleidsnota 2008-2013* (Westhoek en provincie West-Vlaanderen), p. 4-5.
- 38 F. Migneault, I. la O' en M. Van Alstein (2010), *Oorlogsherdenking herdacht*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, p. 29.
- 39 Decreet van 6 juli 2011 houdende de erkenning van en de subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede.
- 40 Bell, D. (2006), Introduction: Memory, Trauma and World Politics, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 1.
- 41 Winter, J. (2006), Notes on the Memory Bom: War, Remembrance and the Uses of the Past, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 55.
- 42 Geciteerd in Todman, D. (2009), 'The Nineteenth Anniversary of the Battle of the Somme', Keren, M. en Holger, H.H. (eds.), *War Memory and Popular Culture*, Jefferson, NC en London: McFarland & Company, p. 28.
- 43 Todman, D. (2009), 'The Nineteenth Anniversary of the Battle of the Somme', in: Keren, M. en Holger, H.H. (eds.), *War Memory and Popular Culture*, Jefferson, NC en London: McFarland & Company, p. 28.
- 44 Tollebeek, J. (2008), 'Vaut le voyage'. De Belgische plaatsen van herinnering', in: Tollebeek, J. e.a. (red.), *België, een parcours van herinnering*, Amsterdam: Bert Bakker, deel 1, p. 13-25.
- 45 Geciteerd in Reynebeau, M. (2011), 'Deugdzaam vergeten', *De Standaard*, 30 maart 2011.
- 46 Ashplant, T.G., Dawson, G. and Roper, M. (2000), The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics, in: T.G. Ashplant, G. Dawson and M. Roper (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, London & New York: Routledge, p. 60 e.v.
- 47 In het verlengde van het initiatief van de Ierse vredestoren werd in september 2001 ook een vredesschool geopend in Mesen, die jongeren uit de Ierse Republiek en Noord-Ierland samenbrengt om bruggen tussen beide gemeenschappen te slaan (Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient*, p. 286-287). Zie ook www.peacevillage.be.
- 48 Australian and New Zealand Army Corps.
- 49 Van der Auwera, S. (2008), *De herdenking van de Grote Oorlog en Flanders Fields. Een beknopt overzicht in 25 staten. Vervolgonderzoek*, Antwerpen: Steunpunt Buitenlands Beleid, p. 36 en 75.
- 50 Zie bijvoorbeeld Todman, D. (2009), 'The Nineteenth Anniversary of the Battle of the Somme', Keren, M. en Holger, H.H. (eds.), *War Memory and Popular Culture*, Jefferson, NC en London: McFarland & Company, p. 37.
- 51 G. Lipovetsky (2004), *Les temps hypermodernes*, Grasset & Fasquelle: Paris, p. 84 en 87.
- 52 Zie bijvoorbeeld Westtoer (2008), *Toeristische valorisatie van erfgoed uit de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek met het oog op 100 jaar Grote Oorlog (2014-18)*; Iles, J. (2008), 'Encounters in the Fields – Tourism to the Battlefields on the Western Front', *Journal of Tourism and Cultural Change*, 6(2), p. 138 en 149; en Winter, C. (2009), 'Tourism, Social Memory and the Great War', *Annals of Tourism Research*, 36(4), p. 607.
- 53 '100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen' (s.d.), *100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen* (brochure), p. 5. Zie ook <http://ivvlaanderen.be/nlapps/docs/default.asp?fid=500>.
- 54 F. Migneault, I. la O' en M. Van Alstein (2010), *Oorlogsherdenking herdacht*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut.
- 55 Halbwachs, M. (1992), *On Collective Memory*, Chicago en Londen: The University of Chicago Press. Zie ook Halbwachs, M. (1991), *Het collectief geheugen*, Leuven: Acco, p. 17 e.v. en 29.
- 56 Larry Ray legt het als volgt uit: "Memory is social because every memory exists through its relation with what has been shared with others: language, symbols, events and social and cultural contexts." (Ray, L. (2006), Mourning, Melancholia and Violence, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 141).
- 57 Ondanks zijn nadruk op het sociale karakter van de herinnering en het geheugen, bleef Halbwachs zelf altijd vasthouden aan de individuele basis van het collectieve geheugen. Dit betekent dat als de laatste overlevende, de laatste getuige van een bepaalde gebeurtenis verdwijnt, volgens hem daarmee ook de herinnering aan die gebeurtenis verdwijnt. In de plaats ervan komt de geschiedenis (Halbwachs, M. (1991), *Het collectief geheugen*, Leuven: Acco, p. 29). Sommige auteurs volgen de visie van Halbwachs. Daniel Todman stelt zich bijvoorbeeld de vraag "Does it make sense to talk about what a society 'remembers', when there is no physical location for those memories except the brains of individuals"? (Todman, D. (2009), 'The Nineteenth Anniversary of the Battle of the Somme', in: Keren, M. en Holger, H.H. (eds.), *War Memory and Popular Culture*, Jefferson, NC en London: McFarland & Company, p. 24-26). Volgens deze auteurs is het

daarom beter om niet over (collectief) geheugen of (sociale) herinnering te spreken wanneer het gaat over hedendaagse 'belevingen' van het verleden zonder dat er een directe experientiële band met dat verleden bestaat, maar wel over *remembrance* en *commemoration*. Dit is echter moeilijker in het Nederlands omdat er geen accurate tegenhanger voor het woord *remembrance* bestaat. Er zijn ook auteurs die de sociale dimensies van herinnering willen opentrekken en van oordeel zijn dat we toch over herinnering kunnen spreken indien de 'levende' herinnering verdwenen is (zie bv. Jeffrey Olick (2007), *The Politics of Regret: Collective Memory in the Age of Atrocity*, New York en London: Routledge, p. 5-9).

- 58 Ashplant, T.G., Dawson, G. and Roper, M. (2000), The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics, in: T.G. Ashplant, G. Dawson and M. Roper (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, London & New York: Routledge, p. 28 en 44. Zie ook Feuchtwang: "Transmission is a good way of describing this inculcation of social meaning in domestic and more public institutions and occasions. It is not only transmission from generation to generation but also from social into psychic life then back onto social life through participation and innovation" (Feuchtwang, S. (2006), *Memorials to Injustice*, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 178).
- 59 Halbwachs, M. (1991), *Het collectief geheugen*, Leuven: Acco, p. 24.
- 60 Seaton, A.V. (2000), "Another Weekend Away Looking for Dead Bodies...": Battlefield Tourism on the Somme and in Flanders', *Tourism Recreation Research*, 25(3), p. 71.
- 61 Ray, L. (2006), Mourning, Melancholia and Violence, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 141.
- 62 Bell, D. (2006), Introduction: Memory, Trauma and World Politics, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 5.
- 63 Het valt buiten het bestek van dit rapport om dieper in te gaan op de verschillende vormen van herinnering die in de literatuur onderscheiden worden, zoals traumatische versus narratieve herinnering, habituele versus reflexieve herinnering, melancholie versus rouw/verwerking, post-herinnering en prothetisch geheugen.
- 64 Een meer uitgebreide beschrijving van de Britse, Belgische en Vlaamse herdenkingstradities in de Westhoek wordt geboden in F. Migneault, I. la O' en M. Van Alstein (2010), *Oorlogsherdenking herdacht*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, p. 26-30.
- 65 Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient*.
- 66 Zie hierboven paragraaf 2.1.
- 67 lles, J. (2008), 'Encounters in the Fileds – Tourism to the Battlefields on the Western Front', *Journal of Tourism and Cultural Change*, 6(2), p. 150. Zie ook Piet Chielens: "een groot deel van de Britse bezoekers komt hier met heel imperiale en nationale gevoelens. En daarom blijven ze komen.", geciteerd in Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient*, p. 225.
- 68 De Schaepdrijver, S. (2008), 'Gemartelde steden en verwoeste gewesten. Twee legaten van 1914-1918', in: Tollebeek, J. e.a. (red.) (2008), *België, een parcours van herinnering*, deel 2, Amsterdam: Bert Bakker, p. 206.
- 69 De Wever, B. (2008), 'Diksmuide: de IJzertoren. Strijd om de helden van de Oorlog', in: Tollebeek, J. e.a. (red.) (2008), *België, een parcours van herinnering*, deel 2, Amsterdam: Bert Bakker, p. 68.
- 70 Zie www.talbothouse.be.
- 71 Deze vraag is overigens ook relevant voor postconflict- en transitie samenlevingen, waar het pijnlijke en gecontesteerde verleden een plaats moet krijgen. Brewer schrijft bijvoorbeeld: "Memory and 'truth' represent a challenge to the sociology of peace processes in two senses: remembrance, commemoration and 'truth' recovery are difficult peacemaking strategies, and memories of the conflict and recovery of the 'truth' about it can be obstacles to reconciliation. Post-violence societies therefore need to find ways of dealing with victims' experiences in such a way as to permit victimhood to be recognized and victims honoured while moving them and the rest of society beyond the memory. Peace processes thus need to manage two problems: finding the balance between the need to know what happened in the past and moving forward, and encouraging people to see the 'truth' from someone else's standpoint. This allows people to know about the past in such a way as to avoid keeping them locked there." (Brewer, J.D. (2010), *Peace Processes. A Sociological Approach*, Cambridge: Polity, hoofdstuk 6, 'Memory, 'truth', and victimhood', p. 141). Zie ook Jaumain, S. en Remacle, E. (2006), *Memoire de guerre et construction de la paix. Mentalités et choix politiques. Belgique – Europe – Canada*, Brussel: P.I.E. Peter Läng, p. 15-16.
- 72 Meire vermeldt dat deze pluraliteit zich bijvoorbeeld toont in de bezoekersboeken op begraafplaatsen. Australische en Canadese bezoekers tonen soms hun trots over de manier waarop de oorlog geboorte heeft gegeven aan hun natie, terwijl Engelsen kunnen betreuren dat het Britse Imperium, dat zich in de oorlog nog verenigd tonde, verleden tijd is. Sommigen schrijven over de schuld die Duitsland aan beide wereldoorlogen heeft, terwijl voor anderen politieke of nationale verschillen juist irrelevant zijn omdat zij de oorlog als een algemeen-menselijke tragedie beschouwen. Zie Meire, J. (2003), *De stilte van de Salient*, p. 284.
- 73 Waever, O. (2004), 'Peace and Security: Two Concepts and Their Relationship', in: Guzzini, S. and Jung, D. (eds.), *Contemporary Security Analysis and Copenhagen Peace Research*, London en New York: Routledge, p. 53-65.
- 74 Müller, H., Theories of Peace, in: Evangelista, M. (ed.), *Peace Studies. Critical Concepts in Political Science*, Vol. 1, Londen: Routledge.
- 75 Abicht, L. (2010), *Ubuntu: ik ben omdat jij bent*, lezing Vlaams Vredesinstituut, 16 december 2010.
- 76 Mortier, E. (2010), *Elf novemberlezing*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, p. 14.
- 77 Zoals hierboven vermeld is deze procedurele benadering van vreedvolle herinnering ook relevant in transitie samenlevingen die een pijnlijk verleden van politiek geweld en conflict een plaats moeten geven. Zo merkt Duncan Bell op dat "a focus on the necessarily conflictual nature of historical interpretation provides the first step in creating a political environment in which different group identities can co-exist

peacefully. A reflexive and open attitude towards historical claims is essential in order for a plurality of identities to co-exist without the resort to violence.” (Bell, D. (2006), Introduction: Memory, Trauma and World Politics, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 20). Bleiker en Hoang benadrukken in dit verband het belang van een “ethics of difference”: zo stellen ze dat “a more tolerant and peaceful future can be constructed only once the notion of a single historical narrative gives way to multiple visions of the past and the future. [...] Recognizing the existence of historical differences is a crucial element in the effort to promote a culture of reconciliation. Ricoeur stresses that by ‘acknowledging that the history of an event involves a conflict of several interpretations and memories, we in turn open up the future’. Promoting and protecting such an ethics of difference is an ongoing and inevitably incomplete process.” (Bleiker, R. & Hoang, Y.-J. (2006), Remembering and Forgetting the Korean War. From Trauma to Reconciliation, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 195-212). Zie ook Berber Bevernage, die de vraag opwerpt of het streven van waarheidscommissies zoals in Zuid-Afrika en Sierra Leone om het verleden te pacificeren en nationale eenheid te bewerkstelligen niet ten koste gaat van herinnering en gerechtigheid (Bevernage, B. (2011), Geschiedenis en herinnering aan gewelddadig conflict. Over het onomkeerbare, het onherroepelijke en de productie van ‘afstand’, in: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 45(2), p. 54-65.

- 78 Bleiker, R. & Hoang, Y.-J. (2006), Remembering and Forgetting the Korean War. From Trauma to Reconciliation, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 206-210.
- 79 Over deze verschillende vormen van geweld zie P. Imbusch (2003), ‘The Concept of Violence’, in: W. Heitmeyer en J. Hagan (eds.), *International Handbook of Violence Research*, Dordrecht, Boston en Londen: Kluwer Academic Publishers, p. 22-26.
- 80 In hun kritische toetsing hebben historici – net zomin als niet-wetenschappelijke herinneringsagenten – een objectieve (positivistische) toegang tot het verleden. Ze zijn uiteraard wel strikt gebonden aan intersubjectieve regels over historische kritiek en verificatie (zie bv. Lorenz, C. (1998), ‘Can Histories be True? Narrativism, Positivism, and the ‘Metaphorical Turn’’, in: *History and Theory* 37(3), p. 309-329).
- 81 *Geschiedenis is meer dan herinneren*, De Standaard, 25 januari 2006.
- 82 Verslag paneldiscussie 3, ‘Lessen uit het verleden?’, Studiedag ‘100 jaar Groote Oorlog. Erfgoed, herdenking en herinnering’, Brussel, 16 juni 2011.
- 83 De Schaepdrijver, S. (2008), ‘We blijven gefascineerd door hun offervaardigheid’, *De Standaard*, 8 november 2008.
- 84 Zie bijvoorbeeld Erauw, W. (2006), ‘Herinneringscultuur, herdenkingsplicht en de historici in onze democratie. Over de omgang met de geschiedenis van twintigste eeuw en de erfenis van het totalitarisme’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, n° 17, p. 253.
- 85 Bleiker, R. & Hoang, Y.-J. (2006), Remembering and Forgetting the Korean War. From Trauma to Reconciliation, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 198.
- 86 Zehfuss, M. (2006), Remembering to Forget/forgetting to Remember, in: D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 220.
- 87 Todorov, T. (2004), *Les abus de la mémoire*, Paris: Arléa, p. 27.
- 88 Reynebeau, M. (2011), *Vroeger was het nooit beter. Excuus voor het Vlaamse historische onrecht*, De Standaard, 7 februari 2011.
- 89 Geert Castryck, telefonische communicatie, 23 juni 2011.
- 90 Erauw, W. (2006), ‘Herinneringscultuur, herdenkingsplicht en de historici in onze democratie. Over de omgang met de geschiedenis van twintigste eeuw en de erfenis van het totalitarisme’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, n° 17, p. 255.
- 91 Todorov, T. (2010), *In Defence of the Enlightenment*, Londen: Atlantic Books, p. 88. Deze bepaling in de wet (Loi n°2005-158 du 23 février 2005 portant reconnaissance de la Nation et contribution nationale en faveur des Français rapatriés) werd zwaar gecontesteerd en uiteindelijk aangepast door de bepaling over ‘de positieve rol’ te schrappen (zie Décret n°2006-160 du 15 février 2006 portant abrogation du deuxième alinéa de l’article 4 de la loi n° 2005-158 du 23 février 2005 portant reconnaissance de la Nation et contribution nationale en faveur des Français rapatriés).
- 92 Todorov, T. (2004), *Les abus de la mémoire*, Paris: Arléa, p. 29-33.
- 93 Zie Tollebeek, J. (2010), ‘De samenleving in opspraak. Opmerkingen over de maatschappelijke betrokkenheid van de historicus’ en Lagrou, P. (2010), ‘De maatschappelijke rol van de historicus: de casus van de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog’, in Witte, E. (red.), *De maatschappelijke rol van de geschiedenis. Historici aan het woord*, Historische debatten 1, Brussel: Vlaams Instituut voor Geschiedenis, p. 38 en 52.
- 94 Zie bijvoorbeeld Deneckere, G. (2010), ‘De habitus van de hedendaagse historicus en de eigentijdse geschiedenis van erfgoed, geheugen en historische commissies: wereldvreemd in eigen land?’, in Witte, E. (red.), *De maatschappelijke rol van de geschiedenis. Historici aan het woord*, Historische debatten 1, Brussel: Vlaams Instituut voor Geschiedenis, p. 23-29.
- 95 Zie ook Duncan Bell die er – wat de studie van de internationale betrekkingen betreft – voor pleit om in de studie van herinnering en collectief geheugen een balans te vinden tussen empirische en ethische kwesties (Bell, D. (2006), Introduction: Memory, Trauma and World Politics, in D. Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, London: Palgrave Macmillan, p. 24).
- 96 Erauw, W. (2006), ‘Herinneringscultuur, herdenkingsplicht en de historici in onze democratie. Over de omgang met de geschiedenis van twintigste eeuw en de erfenis van het totalitarisme’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, n° 17, p. 259.
- 97 Zie ook Castryck, G. (2009), *Herinneringseducatie in het Vlaamse onderwijs: een pleidooi voor Holocaustherdenking, geschiedenisonderwijs en vredesopvoeding?*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, p. 9.
- 98 Castryck, G. (2009), *Herinneringseducatie in het Vlaamse onderwijs*, p. 21.

- 99 De gestructureerde vragenlijst werd opgesteld door het Vredesinstituut in overleg met het Projectsecretariaat '100 jaar Grote Oorlog (2014-2018)'. De bevraging werd uitgevoerd via het online surveysysteem Monkeysurvey (www.monkeysurvey.com) in de maanden juni en juli 2011. 51 organisaties en personen werden uitgenodigd om deel te nemen aan de bevraging. Daarvan participeerden er 28. Volgende personen en organisaties werden uitgenodigd: het Agentschap Kunsten & Erfgoed, het Agentschap Ruimte en Erfgoed, het Departement Onderwijs en vorming, het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie, het GO! Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap, het Onderwijssecretariaat van de Steden en Gemeenten van de Vlaamse Gemeenschap, Provinciaal Onderwijs Vlaanderen, Vlaams Secretariaat van het Katholiek Onderwijs, het Steunpunt Jeugd, het Vlaams Instituut voor het onroerend erfgoed, FARO – Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, LOCUS (Steunpunt voor bibliotheken, cultuur- en gemeenschapscentra en lokaal cultuurbeleid), Toerisme Vlaanderen, de VRT, de kabinetten van de Vlaamse ministers van buitenlands beleid, toerisme, onroerend erfgoed, onderwijs en jeugd, het Instituut voor Veteranen – Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden, Oud-strijders en oorlogsslachtoffers, de federale coördinator voor de herdenking van WOI, het netwerk Oorlog en Vrede in de Westhoek, Westtoer, de vredesambtenaar in Ieper, de gemeentes Aarschot, Brugge, Dendermonde, Diksmuide, Heuvelland, Leuven en Poperinge, het *In Flanders Fields Museum*, Memorial Museum Passchendaele 1917, het IJzertorenmuseum, Talbot House Poperinge, de Last Post Association, VOS Vlaamse Vredesvereniging, Pax Christi, Jeugd & Vrede, de Evens Stichting, Kazerne Dossin (Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten), Stichting Auschwitz in Gedachtenis, KifKif, het historisch onderzoeksbureau Geheugen Collectief, de archiefinstellingen ADVN, Amsab-ISG, Kadoc en het Liberaal Archief, het Algemeen Rijksarchief, het Forum voor erfgoedverenigingen, Heemkunde Vlaanderen, en het *World Heritage Tourism Research Network*, Geert Castryck en Erwin Mortier.
- 100 In de bespreking van de antwoorden wordt 'de respondent', onafhankelijk van het geslacht van de deelnemer aan de bevraging, steeds vervangen door voornaamwoorden in de mannelijke vorm ('hij', 'zijn').
- 101 Projectsecretariaat '100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen' (s.d.), *100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen* (brochure), p. 5. Zie ook <http://iv.vlaanderen.be/nlapps/docs/default.asp?fid=500>.
- 102 Dat over al deze domeinen (soms meerdere) vragen gesteld worden, maakte de vragenlijst betrekkelijk lang en arbeidsintensief om te beantwoorden. Gegeven het veelzijdige opzet van het Vlaamse herdenkingsproject waren er twee opties: ofwel per expertisedomein vragenlijsten opstellen en deze voorleggen aan meerdere groepen experts en stakeholders, ofwel één globale vragenlijst voorleggen aan één groep respondenten, maar dan wel met de opmerking dat respondenten in eerste instantie vooral de algemene vragen en de vragen die aansluiten bij hun eigen expertisedomein konden beantwoorden, en dan, indien de respondenten daarin geïnteresseerd waren, ook de andere vragen te beantwoorden. We hebben gekozen voor de tweede opzet, zodat alle respondenten een volledig zicht konden krijgen op de verschillende dimensies van het project. Uit de responscijfers blijkt dat twee vragen door 14 en 17 respondenten werden beantwoord; de andere vragen werden steeds door meer dan 20 respondenten beantwoord. De gemiddelde respons per vraag (21 vragen in totaal) was 22,6 respondenten.
- 103 De letterlijke vraag luidde: "De Vlaamse overheid is sinds enkele jaren bezig met de uitwerking van een grootschalig project '100 jaar Grote Oorlog (2014-18)'. Op verschillende domeinen, zoals internationale contacten, erfgoedvalorisatie en educatieve projecten, zijn intussen de voorbereidingen van start gegaan. In 2014-2018 zal de Eerste Wereldoorlog ongetwijfeld nadrukkelijk aanwezig zijn in de media en de publieke ruimte. Vindt u het belangrijk dat we als samenleving de Eerste Wereldoorlog blijven herdenken? Gelieve uw antwoord te motiveren."
- 104 Verslag paneldiscussie 1, 'Herinneringslandschappen', Studiedag '100 jaar Grote Oorlog. Erfgoed, herdenking en herinnering', Brussel, 16 juni 2011.
- 105 Zie S. Van der Auwera (2008), *De herdenking van de Grote Oorlog en Flanders Fields. Een beknopt overzicht in 25 staten. Vervolgonderzoek*, Antwerpen: Steunpunt Buitenlands Beleid.
- 106 Dendooven, D. en Chielens, P. (red.) (2008), *Wereldoorlog I. Vijf continenten in Vlaanderen*, Tielt: Lannoo.
- 107 Zie www.1418herdacht.be.
- 108 De letterlijke vraag luidde: "In 2014-2018 zullen de landen van het Commonwealth duidelijk aanwezig zijn in de herdenking, zeker in de Westhoek. Hebt u concrete ideeën hoe ook overheden en organisaties uit andere landen (Duitsland, Frankrijk, niet-Europese landen,...) bij de herdenkingsactiviteiten betrokken kunnen worden?"
- 109 Zie hierboven en S. Van der Auwera (2008), *De herdenking van de Grote Oorlog en Flanders Fields. Een beknopt overzicht in 25 staten. Vervolgonderzoek*, Antwerpen: Steunpunt Buitenlands Beleid, p. 148.
- 110 De letterlijke vraag luidde: "Na de Eerste Wereldoorlog hebben zich verschillende herdenkingstradities ontwikkeld: de herdenkingstraditie van het Britse Commonwealth, die haar centrum in Ieper heeft, de Belgisch nationale herdenkingstraditie, die over het hele grondgebied van België in de praktijk wordt gebracht, en de Vlaamse herdenkingstraditie, die in de Westhoek haar wortels heeft. Hoewel deze drie stromingen raakpunten hebben, bestaan er ook significante verschillen, wat maakt dat het herdenkingslandschap soms een complex karakter heeft. Deze complexiteit betekent ook dat oorlogsherdenkingen niet altijd een eenduidige boodschap van vrede en verzoening uitdragen. Militaire symbolen en patriottische vormtalen, die de overwinning van het ene volk op het andere viert, eisen vaak een belangrijke rol op, bijvoorbeeld in opschriften op monumenten. Denk u dat de verschillende manieren waarop landen de Eerste Wereldoorlog herdenken een invloed zullen hebben op het Vlaamse herdenkingsproject, bijvoorbeeld wat de organisatie van gezamenlijke plechtigheden betreft? Gelieve uw antwoord te motiveren."
- 111 <http://inventaris.vioe.be/woi> en <http://www.vioe.be/projecten/inventarisatie-wereldoorlog-i-erfgoed/>.
- 112 Projectsecretariaat '100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen' (s.d.), *100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen* (brochure), p. 9.
- 113 De letterlijke vraag luidde: "In heel Vlaanderen, vooral in de Westhoek, is er veel onroerend erfgoed van de Eerste Wereldoorlog bewaard gebleven. Hebt u concrete ideeën voor de manier waarop dit erfgoed gelinkt kan worden aan het vredesthema (bijvoorbeeld in onthaalcentra op oorlogssites, op infoborden, en in de uitwerking van toeristische brochures)?"

- 114 De letterlijke vragen luiden: "In 2014-2018 zullen naar aanleiding van de herdenking een groot aantal projecten opgezet worden op basis van het culturele erfgoed. Welke soort projecten zijn volgens u meest geschikt om bezoekers en deelnemers aan te zetten tot een kritische reflectie over oorlog en vrede? Gelieve uw antwoord te motiveren." en "Welke soort evenementen lijkt u het meest geschikt om bezoekers en toeristen niet alleen te laten herdenken, maar ook aan te zetten tot een actuele reflectie over oorlog en vrede? Gelieve uw antwoord te motiveren en een onderscheid te maken tussen topevenementen met een internationale uitstraling en lokale evenementen."
- 115 Zie S. De Schaepdrijver (2008), 'Gemartelde steden en verwoeste gewesten. Twee legaten van 1914-1918', in: Tollebeek, J. e.a. (red.) (2008), *België, een parcours van herinnering*, deel 2, Amsterdam: Bert Bakker, p. 194-207.
- 116 De letterlijke vraag luidde: "Een bijzondere case vormen de martelaarssteden zoals Leuven, Aarschot en Dendermonde, waar het Duitse leger in de zomer van 1914 overging tot verschrikkelijke acties tegen de burgerbevolking. De monumenten en memorialen worden er soms gekenmerkt door anti-Duitse symboliek en retoriek. Hoe kunnen lokale organisatoren hiermee omgaan?"
- 117 De letterlijke vragen luiden: "Is er nood aan een vernieuwing van 11 novemberplechtigheden en een hertaling van de traditionele symboliek?" en "Hebt u concrete ideeën over hoe deze plechtigheden in de toekomst een jong, breed en cultureel divers publiek kunnen aanspreken?" De antwoorden op deze vragen worden in de analyse samen besproken.
- 118 Zie <http://iv.vlaanderen.be/nlapps/docs/default.asp?id=968#2>.
- 119 Westtoer (2008), *Toeristische valorisatie van erfgoed uit de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek met het oog op 100 jaar Grote Oorlog (2014-18)*, p. 76 en 87.
- 120 G. Lipovetsky (2004), *Les temps hypermodernes*, Grasset & Fasquelle: Paris, p. 84 en 87.
- 121 De letterlijke vraag luidde: "De verschillende herinneringssites en herdenkingsactiviteiten zullen tijdens de herdenkingsperiode 2014-2018 grote stromen bezoekers en toeristen trekken. Er zullen ook aanzienlijke inspanningen geleverd worden om het oorlogserfgoed toeristisch te valoriseren en te vermarkten. Zijn er specifieke gevoeligheden verbonden aan oorlogsherinnering en -herdenking waaraan in dit kader bijzondere aandacht moet worden besteed?" Deze vraag kwam in de vragenlijst aan bod bij de vragen over erfgoed.
- 122 Zie Westtoer (2008), *Toeristische valorisatie van erfgoed uit de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek met het oog op 100 jaar Grote Oorlog (2014-18)*.
- 123 De letterlijke vraag luidde: "De Vlaamse overheid zal een strategie uitwerken voor de toeristische vermarkting en promotie van de herdenking. Welke rol moet een vredesboodschap spelen in de uitwerking van promotiecampagnes voor verschillende buitenlandse markten?"
- 124 Zie ook F. Migneault, I. la O' en M. Van Alstein (2010), *Oorlogsherdenking herdacht*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut.
- 125 Het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie (BCH) werd in 2008 opgericht op vraag van de Vlaamse minister van Onderwijs om het herinneringseducatieve aanbod voor het Vlaams onderwijs te coördineren. De prioriteiten van het BCH zijn het overleg tussen de aanbieders, de ontwikkeling van kwaliteitscriteria, en het in kaart brengen van het aanbod. In dit comité zetelen vertegenwoordigers van het ministerie van onderwijs, de pedagogische begeleidingsdiensten van de vier Vlaamse onderwijskoepels, en de pedagogisch verantwoordelijken van enkele representatieve instellingen die werken rond herinneringseducatie in België (vzw Kazerne Dossin, de Auschwitzstichting, Fort van Breendonk, het Instituut voor Veteranen, Jeugd & Vrede vzw, het *In Flanders Fields Museum*, en het netwerk Oorlog en Vrede in de Westhoek). Zie www.herinneringseducatie.be/IS/tabid/93/Default.aspx.
- 126 Projectsecretariaat '100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen' (s.d.), *100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen* (brochure), p. 39.
- 127 De twee afzonderlijke vragen, waarvan de antwoorden in de bespreking geïntegreerd worden, luiden letterlijk: "Kunt u voorbeelden geven van educatieve herdenkingsprojecten die er goed in slagen om scholieren aan te zetten tot een kritische reflectie over oorlog en vrede?" en "Welke vormen en technieken zijn het meest geschikt om educatieve projecten op te zetten waarbij scholieren van diverse sociale en culturele achtergronden zich betrokken voelen?"
- 128 De letterlijke vraag luidde: "De kennis over de Eerste Wereldoorlog is niet bij alle jongeren direct voorhanden. Tegelijkertijd leggen nieuwe educatieve vormen de nadruk op beleving en inleving om jonge mensen bij verhalen over de oorlog te betrekken. Kent u voorbeelden van projecten die er in slagen een goed evenwicht te bereiken tussen kennis en beleving?"
- 129 Zie: www.deredactie.be/cm/vrtnieuws/project20142018/101014_WOI_Project2018 en <http://iv.vlaanderen.be/nlapps/docs/default.asp?id=968#2>.
- 130 J. Debackere, 'VRT worstelt met herdenking WOI', *De Morgen*, 10 juni 2011.
- 131 Zie S. Sintobin, W. Vandaele, B. Tommelein & C. Decaluwé, Vragen om uitleg aan mevr. Ingrid Lieten, Vlaams minister van Media, nrs. 2542, 2536, 2447 en 2516, Vlaams Parlement 2010-2011.
- 132 De letterlijke vraag luidde: "In de periode 2014-2018 wil VRT op radio, tv en internet extra aandacht besteden aan Wapenstilstand en aan de Eerste Wereldoorlog. Ook in de aanloop naar 2014 wil de VRT jaarlijks in november de oorlog herdenken. Er werd ook een interview-project - "De Allerlaatste Getuigen" - opgezet waarin meer dan honderd 100-plussers hun persoonlijke verhaal over de oorlog vertellen. Momenteel ontwikkelt de VRT ook een fictieserie over de oorlog die in 2014 uitgezonden zal worden. Aan welke thema's en verhalen zou de VRT in haar berichtgeving over de Eerste Wereldoorlog en in haar keuze voor de aankoop en productie van documentaires zeker aandacht moeten besteden?"
- 133 De letterlijke vraag luidde: "Hebt u nog meer concrete ideeën of verwachtingen over de rol die de VRT tijdens de herdenking kan spelen?"
- 134 Zie J. Verstrecken, P. De Coene en P. De Klerck, Resolutie betreffende het Vlaamse beleid voor een levende herinnering aan de Eerste Wereldoorlog, zitting 2008-2009 stuk 2205 nr. 4, Vlaams Parlement, 7 april 2009.

- 135 Verhulst, J., Van Laer, J., Van Aelst, P. & Walgrave, S. (2007), *Vrede in Vlaanderen. Opinions en engagements van Vlamingen inzake vrede en geweld*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, p. 55.
- 136 Vlaams Vredesinstituut (2010), *De International Declaration on Flanders Fields. Advies bij de internationale verklaring over de herdenking van de Eerste Wereldoorlog*, Brussel, 22 december 2010, p. 4.
- 137 Verslag paneldiscussie 3, 'Lessen uit het verleden', Studiedag '100 jaar Grote Oorlog. Erfgoed, herdenking en herinnering', Brussel, 16 juni 2011.
- 138 Todman, D. (2009), 'The Nineteenth Anniversary of the Battle of the Somme', Keren, M. en Holger, H.H. (eds.), *War Memory and Popular Culture*, Jefferson, NC en London: McFarland & Company, p. 33.
- 139 Zie www.herinneringseducatie.be/ADVISEERT/Toetssteen/tabid/156/Default.aspx.
- 140 Filippucci, P. (2010), In a Ruined Country: Place and the Memory of War Destruction in Argonne (France), in: Argenti, N. & Schramm, K. (eds.), *Remembering Violence. Anthropological Perspectives on Intergenerational Transmission*, New York and London: Berghahn, p. 179-181.
- 141 Chielens, P. (2006), 'De laatste getuige. Het landschap meer dan ooit', in: P. Chielens, D. Dendooven, H. Decoodt e.a. (red.), *De laatste getuige. Het landschap van Wereldoorlog I in Vlaanderen*, Tielt: Lannoo, p. 10.
- 142 Zie bv. Todman, D. (2009), 'The Nineteenth Anniversary of the Battle of the Somme', Keren, M. en Holger, H.H. (eds.), *War Memory and Popular Culture*, Jefferson, NC en London: McFarland & Company, p. 34-35 en Filippucci, P. (2010), In a Ruined Country: Place and the Memory of War Destruction in Argonne (France), in: Argenti, N. & Schramm, K. (eds.), *Remembering Violence. Anthropological Perspectives on Intergenerational Transmission*, New York and London: Berghahn, p. 179-180.
- 143 Zie ook F. Migneault, I. la O' en M. Van Alstein (2010), *Oorlogsherdenking herdacht*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, p. 10 en 17-18.
- 144 Westtoer (2008), *Toeristische valorisatie van erfgoed uit de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek met het oog op 100 jaar Grote Oorlog (2014-18)*, p. 76 en 87.
- 145 Zie bv. Sturken, M. (2007), *Tourists of history. Memory, kitsch and consumerism from Oklahoma City to Gourd Zero*, Durham and London: Duke University Press; Iles, J. (2008), 'Encounters in the Fields – Tourism to the Battlefields on the Western Front', *Journal of Tourism and Cultural Change*, 6(2), p. 140; en Seaton, A.V. (2000), "'Another Weekend Away Looking for Dead Bodies...': Battlefield Tourism on the Somme and in Flanders', *Tourism Recreation Research*, 25(3), p. 67.
- 146 Zie Iles, J. (2008), 'Encounters in the Fields – Tourism to the Battlefields on the Western Front', *Journal of Tourism and Cultural Change*, 6(2), p. 138-154 en Seaton, A.V. (2000), "'Another Weekend Away Looking for Dead Bodies...': Battlefield Tourism on the Somme and in Flanders', *Tourism Recreation Research*, 25(3), p. 63-77.
- 147 Zie Winter, C. (2009), 'Tourism, Social Memory and the Great War', *Annals of Tourism Research*, 36(4), p. 607-626 en Winter, C. (2011), 'Battlefield Visitor Motivations: Explorations in the Great War Town of Ieper, Belgium', *International Journal of Tourism Research*, n° 13, p. 164-176.
- 148 Zie voetnoot 145.
- 149 G. Lipovetsky (2004), *Les temps hypermodernes*, Grasset & Fasquelle: Paris, p. 84 en 87.
- 150 Ashplant, T.G., Dawson, G. and Roper, M. (2000), 'The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics', in: T.G. Ashplant, G. Dawson and M. Roper (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, London & New York: Routledge, p. 72.
- 151 Westtoer (2008), *Toeristische valorisatie van erfgoed uit de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek met het oog op 100 jaar Grote Oorlog (2014-18)*, p. 143.
- 152 Verslag paneldiscussie 1, 'herinneringslandschappen', Studiedag '100 jaar Grote Oorlog. Erfgoed, herdenking en herinnering', Brussel, 16 juni 2011, p. 3-4.
- 153 Zie www.herinneringseducatie.be/ADVISEERT/DefinitieMemorievanToelichting/tabid/155/Default.aspx voor een toelichting bij deze definitie.
- 154 Oorlog en Vrede in de Westhoek, *Beleidsnota 2008-2013* (Westhoek en provincie West-Vlaanderen), p. 29.
- 155 Deze criteria zijn: "vertrekken vanuit leefwereld van het kind; de link leggen tussen de actualiteit en het oorlogsgebeuren in functie van het relationeel denken en het duiden van mechanismen; werken aan een historisch besef; vakoverschrijdend werken; aandacht voor een multiculturele samenleving; ontwikkelen van een kritisch opbouwende attitude; verwerven van een aantal basisvaardigheden; exemplarisch werken; het belang van het abstraheren duidelijk maken; educatief project zien als een wisselwerking tussen musea/site/instelling en de leerkracht en de klasgroep; het evenwicht bewaren in het didactische frame; de meerwaarde van verhalen aangeven; het bijbrengen van een houding als een streefdoel stellen; het belang van de sites en het landschap benadrukken; en de vorming van burgerzin". Ibid., p. 30.
- 156 Zie www.vlaamsvredesinstituut.eu/vredesopvoeding en www.herinneringseducatie.be.
- 157 Zie bv. Verslag paneldiscussie 3, 'Lessen uit het verleden', Studiedag '100 jaar Grote Oorlog. Erfgoed, herdenking en herinnering', Brussel, 16 juni 2011, p. 10-11.
- 158 "L'extrême est en germe dans le quotidien. Il faut néanmoins savoir distinguer entre germe et fruit." (Todorov, T. (2004), *Les abus de la mémoire*, Paris: Arléa, p. 46).
- 159 Zie www.herinneringseducatie.be/ADVISEERT/Toetssteen/tabid/156/Default.aspx.

Het Vlaams Vredesinstituut werd bij decreet opgericht door het Vlaams Parlement als onafhankelijk instituut voor vredesonderzoek. Het Vredesinstituut voert wetenschappelijk onderzoek uit, documenteert relevante informatiebronnen, en informeert en adviseert het Vlaams Parlement en het brede publiek inzake vredesvraagstukken.

Vlaams Vredesinstituut
Leuvenseweg 86
1000 Brussel
tel. +32 2 552 45 91

vredesinstituut@vlaamsparlement.be
www.vlaamsvredesinstituut.eu